

ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
S AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

ERDÉLYI PÁL

ÚJ FOLYAM
IX. KÖTETE

XXXI. KÖTET

1914 AUGUSZTUS 15
3. FÜZET

Az ERDÉLYI MÚZEUM évenként hat füzetben jelenik meg

KOLOZSVÁR

STIEF JENŐ ÉS TÁRSA NYOMDÁJA

1914

TARTALOM

Lap

DR. MOLDOVÁN GERGELY: A tiúndérnök a román népmesében. (Első közlemény.)	133
MAKKAI ERNŐ: Bethlen Gábor országalkotó politikája (Harmadik közlemény.)	145
DR. ELEK OSZKÁR: A remete és az angyal — — — — —	168

Irodalom.

Szigeti József drámái. (DR. KRISTÓF GYÖRGY.) — — — — —	176
Jánosi Béla: Szerdahely György Aesthetikája. (DR. KISS ERNŐ.) — — — — —	177
Heltai Gáspár reformátor és kora. (R. I.) — — — — —	178

Az ERDÉLYI MÚZEUM a Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály tagjainak rendes illetménye. Az Egyesület alapító és rendes tagjai, kik más szakosztályhoz csatlakoztak, és párfoló tagjai két koronáért kedvezményképpen kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 10 korona.

Az ERDÉLYI MÚZEUM szerkesztését illető tudakozódások a szerkesztőt (Egyetemi Könyvtár. Telefonszám 283); tagdíjak és előfizetési díjak pedig az Egyesület pénztárosát, Domokos Ernőt (Erdélyi Bank) illetik.

A kiadóhivatal három hónapon túl förtendő felszólalásokat nem vesz figyelembe.

Folyóiratunk idei borítékán az Erdélyi Múzeum-Egyesület VII. vándorgyűlése emlékére a gyulafehérvári székesegyház képét közöljük. — Az eredetit *Förstner Tivadar* rajzolta.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmánya.

Elnök: gr. Esterházy Kálmán

Aelnökök: b. Wesselényi Miklós	Ellenör: Tanács József
dr. Lechner Károly	Főtitkár: dr. Erdélyi Pál
Pénztárnok: Domokos Ernő	Titkár: Kelemen Lajos

Ügyész: dr. Czikmántory Ottó

A táruk igazgatói:

dr. Apáthy István (állattár)	dr. Fabinyi Rudolf (term. tud.)
dr. Erdélyi Pál (könyvtár)	dr. Farkas Lajos (jog- és társadalomtud.)
dr. Gyalui Farkas	dr. Davida Leó (orvos tud.)
dr. Pósta Béla (érem- és régiségtár)	dr. Schilling Lajos (bölcs.-, ny.- és tört. tud.)
dr. Páter Béla (növénytár, helyettes ig.)	
dr. Szádeczky Gyula (ásványtár)	

A szakosztályok elnökei:

A szakosztályok titkárai:

dr. Bartók György (bölcs.-, nyelv- és tört. tud.)	dr. Jakabházy Zsigmond (orvostud.)
dr. Tóth György (jogtud.)	dr. Szabó Imre (term. tud.)

Választmányi tagok:

dr. Boros György	dr. Kolosváry Bálint	dr. Rigler Gusztáv
dr. Cholnoky Jenő	dr. Konrádi Dániel	dr. Schneller István
Fekete Gábor	dr. Lőte József	dr. Szabó Dénes
dr. Gidófalvy István	b. Mannsberg Sándor	gr. Teleki Domokos
dr. Hirschler József	dr. Márki Sándor	Váro Béni
dr. Imre József	dr. Menyhárt Gáspár	gr. Wass Béla
dr. Kenessey Béla	Péterfi Zsigmond	

A tündérnők a román népmesében.

(Felolvasta szerző az E. M. E. bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztálya 1914 márczius 25-iki ülésén.)

— Első közlemény. —

Az ősember ismeret- és gondolatvilága a már társadalomban élő és már ismert ember babonás hit- és mesevilágával összeforrt. A két-
tőnek hitvilágából alakult ki a mai népek mesevilága. A mai mesevilág egyes lényei: a sárkányoknak, az óriásoknak és más szörnyeknek ősalakjait feltaláljuk az ősvilág óriási hullóiban (diptodocus, brontosaurus, tyrannosaurus) és másféle állatóriásaiban, a melyeknek fogalmát az ősember szállította át az antikvilág népei számára (bălaur, zmeu, uries).

A ókori népek hit- és mesevilágának lényei és tárgyai aztán átmentek a mai kor népmeséibe. Az összeomlott primitív és antik hitvilág nem semmisült meg, annak roncsait, köveit és gerendáit beépítve látjuk a mai kor népmeséiben, babonáiban. Ki a hol lakott, abból a környékből hordta össze a maga mesevilága számára a szükséges anyagokat.

Igy például a román mesevilágban minden a Balkánra emlékeztet és azokra a népekre, a melyekkel a románság ezen a félszigeten együtt lakott. A román népmeséket elsősorban az összeomlott görög mítoszszal tudjuk megmagyarázni, vegyítve töménytelen szláv tradícióval. *Sai-
neanu* Lázár, román tudós¹ a román népmesében görög, bolgár, albán s egyáltalában balkáni közösséget lát kevés itáliai hagyománnyal. Dáciai hagyományokat a román népmesében hiába keresünk. Az itáliai hagyományok, a melyek az otrantói szoroson át a római pásztorelemekkel jutottak át, Thessáliában, Epirusban, Albániában, a görög és albán légkörben nyom nélkül párologtak el, az új föld talajából azok többé táplálkozni és tovább fejlődni nem tudtak.

A Balkán a világ leggazdagabb mesetalaja, mert beléje ömlik Kelet egész miszticizmusa; mert ez a négy világtáj népeinek a találkozó helye volt minden időben és így oda négy világtáj népeinek minden balhite, varázsa összefolyt. A román mesevilág azért olyan gazdag, mert mesekincsét egy mesetengerből merítette. A világ legrégebb, mert több mint háromezer esztendő óta egyiptomi meséjének (A két testvér), egyes lényeivel és tárgyaival már találkozunk a román népmesében is. Ezt a mesét 1852-ben a francia Rougé, jeles egyiptológus, olvasta le egy papiruszról, Maspero a szöveget kiegészítette, az abban megnyilvánuló mesei felfogás teljesen egyezik több román mese részletével ma is.

Ha a mai román mese talajában ásni kezdünk, mindjárt ráakadunk a görög, a balkáni rétegre. S ha az ásó nyomán előtűnő alakokon és tárgyakon csiszolunk, mindjárt ráismerünk a görög mítosz fő- és alsóbb-

¹ Basmelle române (București, 1895.) 230. l.

rendű isteneire, heroszaira (hőseire): Herkulesre, Achillesre, Perseusra és Theseusra stb., a kik emberfeletti erővel és ügyességgel bírván, hőstetteket visznek véghez, mi által ősalakjai lettek a mai román mesevilág különféle hőseinek is. A román mesehősök lovai akár az Achilles beszélő lovai (Xantus, Balius), táltosok; öltözetük, fegyverzetük hasonlóan fényes. A menekülő Perseus szárnyas saruiban, láthatatlanná tevő sisakjában s más tárgyaiban ki ne ismerné fel azokat a varázstárgyakat és eszközöket, a melyekkel a román népmesében a mesehős, a *Făt-frumos*, dolgozik. A görög hőst három nimfa ajándékozza meg a varázstárgyakkal, a mai népmesében a tündérnök lépnek fel segítőtársakul, vagy Szt. Vasárnap, Szt. Szerda, Szt. Péntek, Szt. Szombat, a kik a jótékony pogány eredelű tündérnöket keresztényies felfogásban gyakran helyettesítik. Több román népmesében ráismerünk az Odysseustól megvakított Polyphemosra cyclopsra s valamint Achilles, mint Homeros feljegyzi, táltos lovai Podarga harpiától származtak, a mai román mese hősei számára is Baba Relea boszorkány szállítja a szélként vagy gondolatként repülő szárnyas és különféle csodás tehetséggel felruházott lovakat, a melyekért a hősök a boszorkánynál rendszeren három esztendeig (3 napig) szolgálnak.

A mai kór már nem igen termel új mesei csodás alakokat, az antik világ naív felfogása és a középkor túlfeszített képzelődése azt a talajt egészen kihasználta. A csoda- és a természetfeletti erővel bíró lények: a sárkányok, az óriások, a törpék, a boszorkányok és a tündérek, az egy- és a több szemű lények, a bűbajosok, a táltosok és a szörnyek ideje lejárt. Nincsenek többé egekig felnyúló fák, arany, ezüst, gyémánt levelek és gyümölcsök, zárnító és életretámasztó füvek; nincsenek csodatevő szerek, tárgyak és talizmánok; bűbajosan beszélő és éneklő madarak s más állatok, növények; nincsenek tűzfolyók, tündérpaloták, várak és kastélyok, nincsen alvilág, tündérország, s az aranyhidakról s más csodás dolgokról való hitet ma még a gyermekek is megmosolyogják. A mi az antik világban még az öregeknél is erős hit és meggyőződés volt, az ma már még a gyermekeknél is képtelenség számba megy.

Mindennek daczára a mai népmesékbe lerakodott ősvilági hit őszes lényeivel és tárgyaival örökké gyönyörködtető lesz minden nemzedekre nézve, nem csak azért, mert egy színes, szép, csodás világot tár elénk, hanem azért is, mert az emberiség primitív hitét és szellemi világát mutatja be, a mely a régi embert annyi ezer esztendőn át boldogította.

A román ember kitűnő meseszövvő és mint mesemondó is elsőrangú tehetségek bizonyult. Fantáziája túlcsapongó, teremtő ereje nagy, kölcsönző és áldomító készsége pedig ritkítja párját. Gyors felfogása és helyes ítélőtehetsége majdnem orákulummá képesíti. Az antik világból, a szomszéd népektől átvett meséket benépesíti a maga alakjaival, pástoraival, királyaival, szegény és gazdag embereivel, papjaival, tréfás alakjaival, tündéreivel és boszorkányaival; mindenre a maga bélyegét nyomja rá, miáltal a mesének sajátos ízt és eredetiséget kölcsönöz.

Rátérvén a tulajdonképpeni tárgyra *Săineanu* Lázár¹ a román mesei

¹ Basmele române 985. I.

tündérnőkről a következőket mondja: „A tündérnők örök ifjúsággal megáldott hölgyek, a kik fehér öltönyben járnak s vakító szépséggel bírnak, lakóhelyük a pompás paloták; szeretik a tánczot és az éneket, örök ifjak és halhatatlanok. Halandó férfiakkal jövén össze, ártatlanságukat és így halhatatlanságukat is elvesztik, a rendes emberek sorába kerülnek, megvénülnek. A tündérnőknek a mesehősökkel való összekelése a legcsaládiasabb vonása a népmesének.“

A népek meséiből egyáltalában megtudjuk, hogy a mit a tündérnők bírnak az mind csodálatos és rendkívüli valami. Ruházatuk a szivárvány színeiből van összeállítva s a legdrágább fonalakból, arany, ezüst és gyémánt szálakból van szövve, hogy gyakran úgy néz ki, mint a mező összes virágaival; néhol vakító fényességű, hogy a napra fel lehet nézni, de tündérek ruházatára nem. Az ő birodalmukban nem születik senki és nem is hal meg senki, mert a tündérnők öröktől fogva élnek és örökkön-örökké fognak élni. Ha halandó ember csodálatosképpen ebbe az országba vetődik, kővé vagy vadállattá változik, vagy gyakran a tündérnők kiszúrják a szemét, hogy napvilágot ne láthasson többé. A tündérnők vakító fényben úsznak; aranytól, ezüsttől, vagy más drága kövektől csillognak. Kertjükben, erdejükben aranyfákon aranylevelek között arany gyümölcsök teremnek, a melyekhez nyúlni nem szabad. Fürdőjükben, palotájukban időnként aranyforrás bugygyan fel, a ki aztán abban megfürdik haja aranyvá lesz; a mesehősök aranyhajukat rendesen innen kapják; a tündérnők dúsan leomló aranyhajzatukat szintén innen nyerik; az ilyen aranyforrás szigorú felügyelet alatt áll. Kocsijuk, a melybe hét szárnyas ló van befogva, fényes akár a nap, mert mindenféle drága kövekből van előállítva. A tündérnők repülnek, láthatatlan szellemekké változnak, vagy más alakot öltenek; megjelennek hattyú, galamb, gerle, bagoly, béka, vipera, szarvas, dámvad és más állat képében s többnyire áldozatai lesznek a mesehősöknek, a kik a tündérnőkre vadásznak. A román mese tündérnői egészben véve a görög mítosz nimfáinak a tulajdonságaival bírnak, a kik a halandó emberekkel szívesen szerettek, azokkal házasságra lépven, gyermekeket szültek. Hűségük, szerelmük páratlan; a román mesevilágban még nem fordult elő eset, hogy tündérnő hűtlen lett volna az ő szerelmeséhez, a miből a mai társadalom némely hölgyei felette sokat tanulhatnak. Soha illetlen dolgot el nem követnek, odaadók, gyöngédek, igazak és nem hazudnak soha.

Igy tehát, ha a román mese ezen lényeinek eredete után kutatunk, rájövünk arra, hogy a tündérnők az antik világ nimfái-, nereisei-, démonjaiból, részben szirénjeiből támadtak, a kik a földön, a levegőben, a vizekben éltek, jártak, repültek vagy úsztak, birtak szárnyakkal, úszóhátyákkal stb., beleelegyedtek a halandó emberek dolgaiba s jó, vagy gonosz természetük szerint az emberek javára vagy megrontására törekedtek. Csakhogy a román észjárás és képzelet nem tudta úgy csoportokba, osztályokba osztani, mint ezt a görög mítoszban látjuk. Megelégedett a tulajdonságok megkülönböztetésével, hogy t. i. a tündérnők jó- vagy rosszindulatúak. Más szervezetük előtte nem ismeretes. Van szó a tündérnők királynőjéről, de ennek alig van valami jelentősebb hatalma a többiek felett. A tündérnők bizonyos néven vagy névtelenül többnyire egyenként, néha többedmagukkal, vagy egész csapatokban a

saját felelősségükre dolgoznak. A román mesében egyik tündérnő a másikat csak bizonyos dolgokban mulja felül, p. o. ruházatban, szépségben, vagyonban. A tündérnők társadalmában sem a tündérnők királynője, sem a tündérnők tündérnője nem mulja felül az *Iliana Cosințana*-t, a ki a román népmesében az összes tündérnők fölött áll. Más tekintetben ismerjük a *vizek* (zina apelor), a *virágok* (zina florilor), a *tenger* (zina mării), a *havasok* (zina munților) tündérnőjét stb., a kik külön területtel, külön hatáskörrel, de nem szervezeten élnek. Az ilyen tündérnő rendszerint egyedül tölti az életét és erősen vigyáz arra, hogy földi vagy másvilági halandó a maga vagyonában, vagy jogaiban meg ne károsítsa, vagy meg ne sértse, a megtorlás elmaradhatatlan és mindig kegyetlen.

A névtelen tündérnők száma végtelen. A mesékben egyszerűen mint tündérnők szerepelnek, a kik egyedül vagy nagyobb számban a tavakban fürödni járnak, az erdőkben elbolyonganak, a levegőben, mint madarak röpködnek s ezen állapotjukban tényezői lesznek egyes eseményeknek, a melyekben különben a mesehősök viszik a főszerepet.

A névtelen tündérnők igen gyakran a mesehősök ki-egítő társai gyanánt szerepelnek. Ezen minőségükben a mesehőst mindig kísérik a bajból, őt valamely varázseszközzel ajándékozzák meg, a melynek segítségével az akadályt az útból elhárítják, a mesehős győz, s a segítő tündérnő többnyire a győző felesége lesz. A névtelen tündérnők fényes palotákban laknak, lakásuk néha az erdő, valamely fa, kő, forrás, tó, gyümölcs vagy edény; a tündérnő gyakran a mesehős újába kerül, a kitől szívesen győzei le magát, mert úgy látszik, hogy a tündérnő élete egymagára minden fényessége mellett is, nem annyira boldog, hogy fel ne cserélje azt egy ügyes halandó földi szerelmével.

És csodálatos dolog, hogy a mesei hősök, ha bocskoros juh-, szarvasmarha-, vagy disznópásztorok is, alább nem adják egy tündérnőnél, vagy királynénál. A koldusasszony gyermeke már az anyja méhében sírásra fogja a dolgot s addig el nem hallgat, míg az anya egy-egy tündérnőt, vagy királynényt nem helyez számára kilátásba. Így cselekszik némely táltos gyermek a bölcsőben, vagy ha már hét éves kort ért el, már tündérnő vagy királyné feleségre akar szert tenni. Az ilyen gyermekek, ha felnőnek, elbúcsúznak apától, anyától s elindulnak a világba, hogy az ígért leányt felkeressék, azt meghódítsák, megszelidítsék, vagy megszabadítsák. S különös, hogy az ilyen szerelemben utazó mesehősök mindig ráakadnak szerelmük tárgyára; addig mennek, addig járnak, addig kutatnak és kérdezősködnek, a míg célhoz jutnak. Következik a küzdelem, a harcz, a bajvívás — a mi gyakran a mesehős bukásával, halálával végződik. Ez a halál azonban nem jelent valami nagyobb bajt vagy szerencsétlenséget, mert hisz mindig kéznél vannak a segítőtársak a bűbajos szerekkel, az élet és a halál vizével (apă vie, apă moartă), a mindent gyógyító fűvekkel és burjánokkal, a kik aztán az összevagdalt testrészeket szépen összeállítják, a forrasztó és életet adó szerekkel pedig megkenik, megdörgölik, hogy a megölt ifjú ismét talpra áll, százszor szebb és fiatalosabb alakban, mint a milyen volt. Aztán a mesehős ismét felkeresi az ő ellenségét s megtudván, hogy annak miben rejlik az ereje, vele ismét szembe száll és már ekkor győz s magának megkaparintja az imádott tündérnőt, avagy királynényt.

Az ilyen kiválasztott mesei hölgyeket a mesehősök gyakran a sárkányok, az óriások, vagy más mesei hatalmasságok: királyok vagy tündérnők köréből kénytelenek elrabolni és kiszabadítani. Hanem a kiszabadítási folyamat még sem következne be holtbizonyosra, ha a tündérnők és a királyleányok nem mutatnának ők maguk is jóhajlandóságot a mesehős hadműveletei iránt, a miket minden kigondolható úton és módon megkönnyítenek, a miből azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a nőkre vonatkozólag már a legrégebb embernél is fennállottak némely közmondások, mint p. o. hogy a mit a nő akar, azt erősen akarja, s hogy már a mesevilágban a sárkányok, az óriások s másféle alakok is hangzottak a mai erkölcsi világ nézetét: *mindenben keresd az asszonyt!*

Mindezekből megértjük még azt is, hogy már az ősvilág embere, a kinek minden vagyona alig állhatott többől, a markába szorított bunkos botnál, vagy az antik világ utolsó helotája mennyi arisztokratikus gödgtől füstölgött, mert ez mind csak tündérnőkre, vagy királyleányra vadászott és csak a szépre, a mi mindenesetre jó s a szép iránti tisztult ízlésre mutat. A mesében szegény, vagy csúf leányról alig van szó, ezekre nem vadászott senki és ez természetes is. Mert ha a tündérnők és a királyleányok száma végtelen volt, a mesehős ha már küzdött és szenvedett, inkább egy olyant bőjtölt ki magának, a ki minden szenvedéseért kárpótolhassa. Ezeken kívül a mesében csak a munkás, szorgalmas vagy okos nőnek van még némi értéke, a többiekkel a mesehősök bajlódni egyáltalában nem szoktak.

Mesei felfogás szerint a mesei egyes alakoknak az ereje valamely tárgyban rejlik, a mit ők talizmán gyanánt bírnak. Míg az illető tárgy a birtokukban van: addig legyőzhetetlenek. Ezt a féltett kincset a tulajdonosok úgy elrejtik, hogy földi halandó csak árulás folytán juthat a rejtkehely tudomására. Ez a talizmán tehát nincs mindig a mesei alak tényleges birtokában. A világ legrégebb, fennebb már említett, *A két testvér* meséjében előfordul már, hogy a mesehősnek egy jávorfában rejlik az ereje. A mesei alakok ereje a buzogányban, a kardban, a gyűrűben, a tojás sárgájában, furulyában, a gyöngyben, a csikóban, a sásban, a verébben, a disznótokban, a kantárszárban, a jávorfában, három galambban, három féregben, három cserebogárban, vadkanban, a szivben, egyes ruhadarabokban hajszálaban rejlik. De hogy milyen óvatosak a mesehősök az ilyen erőadó tárgyak elrejtésében, mutatja a következő példa is. A *Meratól* ismertetett *Impărăteasa furatã* (Az elrabolt királyné) című mesében a sárkány a maga erejének a hollétéről egy gyenge perczében a következőket árulja el: „Messze, messze egy tenger közepén van egy sziget, a melyen egy táltos vaddisznó él, ennek a fejében van egy cserebogár, ennek a fejében van egy méh és így még hét állat következik egymás után, az utolsónak a fejében van egy kis furulya, a ki ezt a furulyát megszopja, az az én erőmet szopja ki, én erőtlenség leszek, a másik ellenben már természetfeletti erővel bírván, legyőzhetetlen lesz.“ A mesehős tehát, a ki párosviaskodásba talál elegendni ezzel a sárkánnyal, előbb a szigetre megy a vaddisznót leteríteni stb., a mi mind iszonyú veszedelmekkel jár, miket különben a segítőtársak és egyes varázstárgyak segítségével legyőz s aztán a sárkány felett diadal-maskodik.

Az erő sokszor a mesei alaknak a hajában, vagy egyes hajszálak-

ban van. Itt önként eszünkbe jut a bibliai Sámson és Dalila története, vagy a görög antik világ Nisosának piros hajfürtje, a mit leánya Scylla levág, miáltal elveszejtí apját és országát idegen kézre juttatja.

A tündérnők talizmánja: a *fehér fátyol*, (paioară), a *korona* (corona), a miket fejükön hordanak, vagy más ruhadarab pl. o. *szoknya*, *ing*, *keszkenő*, *öv*; sokszor a *bagolybőr*, a mit magukra öltenek, vagy a *bordatartó* (braglă) a szövöszéken stb. Mindezeknek a birtokáért küzdenek a mesehősök, mert jól tudják, hogy ezek útján a tündérnöket is hatalmukba keríthetik. Ebben a tekintetben a román felfogás egészen egyezik a mai görögség felfogásával a nimfákról, a nereisekről, a mi arra vall, hogy a románság a görög hitvilágba magát teljesen beleélte.

A névtelen tündérnökkel a mesehős könnyedén bánik el. Ezeket fürdés közben lepi meg, a parton levő ruháikat egyszerűen magához veszi és tovább áll. A ruháitól megfosztott hölgy sirva jár a mesehős után, keservesen könnyörög a ruhákért. Némely gyenge szívű mesehős a jajgató tündérnőt megszanja s a ruhákat neki visszaadja. Az ilyen lovag pórul jár, mert a tündérnő ruhája révén visszanyervén tündéri erejét, a ruhatolvajt hálából rendesen arczul vágja s azzal eltűnik. A tündérnő mindenféle fufangot felhasznál, hogy ruháit visszanyerje, a mi neki gyakran sikerül is. A keményszívű mesehős jobban jár, mert a tündérnő a hajlékáig kíséri el s ott rövidesen nőül veszi. A hódítás azonban nehezebben megy azoknál a tündérnöknél, a kik valamely területen bizonyos hivatással bírnak, vagy a kik a társaik között szépség vagy hatalom tekintetében kiemelkednek.

Ezeket a kiválóbb tündérnöket a következőkben mutatom be.

Legelső helyen említem fel a *a tündérek királynőjét* (crăiasa zinelor), a ki királynői volta mellett sem a legkiválóbb alak a tündérnők között. Több mesében fordul elő. Legjellegzetesebben mutatja be *Pop-Reteganul: Crăiasa zinelor* (A tündérnök királynője) című mesében.¹ E szerint egy király háborúba menvén, átadta fiainak palotájának összes kulcsait azzal a meghagyással, hogy a déli oldalon levő kis szobába benyitni ne merészeljenek. A fiuk azonban megszegették apjuk parancsát; a kis szobába belépven a falon egy női arczképet láttak, a melynek szépségétől meg lettek bűvölve. A képet minél jobban nézték, annál jobban megszerették és utána való sovárgásukban, epedésükben egyre jobban sorvadtak. A hazaérkező apa mindjárt tisztában volt a helyzettel; felvilágosította gyermekeit a kép felől. Az a kép egy leányt ábrázol, a ki a tündérnök királynője, a ki a világ kezdete óta él soha megvétni nem fog, tündéri voltát csak úgy vesztheti el, ha férjhez menne. Messze fekvő birodalmában nem születik senki és nem hal meg senki; földi ember oda nem juthat, vagy ha oda jut is, mit ér vele, hasztalan minden, kővé vagy állattá változik, mert anyja a leg-híresebb kuruzsló, a ki megfagyalja nyáron a vizet és természetfeletti erejénél fogva az emberek rajta erőt nem vehetnek. A vén boszorkány koldusruhában jár ki a palotából, hogy lássa és tudja, hogy mit csinálnak körülötte az emberek.

A három királyfiúnak sem kellett több, elindultak a világba felkeresni a tündérek királynőjét. A két nagyobbik fiú egy csomó baklövés

¹ Săineanu: Basmele române 342—343. l.

után eredménytelenül tért vissza. A legkisebbik már szerencsésebb volt. Indulásakor anyjától három varázstárgyat (gyűrűt, órát, ladikot) kapott. A tündérnő birodalmába érkezvén, női ruhába öltözött s a királynői udvarba cselédleánynak állott be. A királyfi csókokért a három varázstárgyat a tündérr királynőnek ajándékozta, a ki nem is gyanította, hogy, a leány voltaképpen fiú. Csakhamar asszonynak érezte magát... a tündérnők erre a palotából mind eltűntek, a királynő egyedül maradt a királyfiuval, a kivel egybekelt. Ő lett aztán a legszebb asszony a világon, de már többé nem tündérnő, hanem vénülő és halandó asszony, mint a többi. Ez a tárgy több mesében van variálva.

A *tündérnők tündérnője* (Zina Zinelor) szintén minden különösebb tulajdonságok nélkül egyszerű, közönséges tündérnőnek mutatkozik, a ki bagoly alakjában az erdő fáin él, palotája azonban egy tengerentúli barlangban található fel, a hová csak a legnagyobb nehézségekkel lehet eljutni. Otthonában és vándorlásaiban több tündérnő kíséri és áll a rendelkezésére. Ezek alakot is változtathatnak és különösen mint galambok repülnek egyik helyről a másikra. A *Zina Zinelor* című mesében (Ispirerescutól) egy király három fiának azt mondotta: „Lőjjetek ki nyilaitokat s a hol a nyilvesszőtök meg fog állapodni, ott fogjátok feltalálni boldogságtokat is!” A legkisebbik királyfinak a nyila az erdőben egy élő fába akadt fenn s bár a királyfi a fát apróra vizsgálgatta, azon semmiféle különös dolgot nem vett észre. Hazafelé indulván, a hátára egy bagoly repült s körülötte még más hat bagoly röpködött. A királyfi a mint a szobaajtáját kinyitotta, a bagoly az ágyába röpült, lefeküdt s ott nyomban elaludt. Másnap reggel a királyfi a szobába lépven, ágyában gyönyörűséges tündérnőt látott, körülötte hat rabszolganő szorgoskodott, a szoba szegletében pedig hét bagolybőr volt elhelyezve. Ezeket a királyfi a tűzre tétette, elégette, mire a hét tündérnő galambbá változott s mind eltűnt a levegőben.

A királyfi sem volt rest, nyomban elindult a szép tündérnő felkeresésére. Útjában czivakodó ördögöktől kicsalt három varázstárgyat: *bocskort*, a melylyel a tengeren át száraz lábbal lehet átjutni, *sapkát*, a mely az embert láthatatlanná teszi s egy *ostort*, a melynek érintésére minden kövé válik. Sok bódorgás és küzdelem után tengerentúli birodalomban egy barlangban rátalált a tündérnő palotájára, a szeretők egymásra ismertek és boldogok lettek.

Schottnak van egy meséje, *Zina minunată de frumoasă* (A csodálatosan szép tündérnő), a kinek szomorú története egészen szokatlan a mesék világában. A dolog úgy történt, hogy egy királyfi szolgáljaival vadászni ment; az erdőben egy csinos házikóhoz ért, a mely előtt terített asztal állott. A királyfi összes szolgáljaival az asztalhoz ült és minden teketória nélkül jóízűen megebédelt. A mint délután a királyfi a házikó előtt sétált volna, egy borostyán fán szép ágyat vett észre s egy szépséges tündérnőt, a mint abból leszállott a földre. Csakhamar megszerették egymást és boldogul éltek. A királyfi azonban a tündérnőt nemsokára hűtlenül elhagyta s más feleség után nézett, a kivel már jegyet is váltott volt.

A tündérnő ekkor remetének öltözött és felkereste a királyfit, a kinek sok, előtte ismert dolgot mesélt el; a királyfi erre a remetét a szobájába vezette s bár az esküvőjére készült, tőle elválni nem tudott.

Az öreg király rájött arra, hogy a remete, a kivel a fia oly szívesen időzik, nem férfi, hanem nő; haragjában elfogatta és a királyi palota előtt hamarosan kivégeztette. A királyfi az apa rémes tettéről értesülvén, maga is elemésztette magát. Szokatlan végződésű mese azért, mert a román a maga meséiben az ártatlanok tragikus sorsától irtozik. Lófarokhoz kötetli ugyan és darabokra vagdaltatja, vagy másképpen szigorúan megbünteti a cselszövő czigányokat, a bajtszerző alakokat, a kik a szerető szívek útjába akadályokat gördítenek s a kiknek a megbüntetését a mesehallgató is már várva-várja, de a másféle tragikumot kerüli.

Szó van a *legbűbájosabb tündérnőről* is (Zina cea mai măiastră dintre Zine), a ki különben Iliana névre hallgat s a ki az Iliána Cosintanával, a románok tündér Iionájával lesz valamely atyafiságban. Nagyon igazságszerető s a hazugokat keményen megbünteti, kiváló varázsló is, a hazugokat némává teszi. „Nu minți!“ (Ne hazudj!) című mesében (Pop-Reteganul) ez a legbűbájosabb tündérnő egy szegény embernek egyetlen leányát vette magához, hogy felneveli s majd jómóddal fárjhez is adja. A tündérnő tizenhárom szobának bizta rá a kulcsát azzal a szigorú meghagyással, hogy az utolsó szobába belépni ne merészeljen. A leány azonban ezt a szobát is kinyitotta s a mint benne egy székhöz nyult volna, keze aranyos lett. A tündérnő a leányt vállatára fogta, de ez tagadta, hogy a tiltott szobában járt volna. A tündérnő a hazugot némává tette és az erdőbe üzte ki. A leány három esztendeig élt ebben a száműzetésben, míg a tündérnő végtére megszánta és egy királyfit terelt az útjába, a ki a szépséges leányba beleszeretett s úgy néma létére is feleségül vette.

Már mint királyné a leány éppen a gyermekét rengette, a mikor az egykori tündérnő csak előtte termett; a leányt ismét faggatni kezdte, vallaná be igazán, járt-e a tiltott szobában, avagy nem? A királyné tagadólag intett. A tündérnő ekkor a csecsemőt kiragadta a bölcsőből és eltünt vele. A királyné úgy járt a második gyermekével is. Az ország-nagyok ekkor elhatározták, hogy a királynét megégetik. A király azonban életét még egy évvel meghosszabbította. Az év alatt a királynénak megszületett a harmadik gyermeke is, a mikor aztán a megjelenő tündérnőnek bevallott mindent. Ekkor a tündérnő mindent jóvá tett, a királynőnek visszaadta a beszélőképességét és kebléből a két elvitt gyermeket is eleibe tette. Mindnyájan boldogok voltak, a tündérnő csak egyet kötött ki, hogy a királyné soha többé ne hazudjék. Ebben a mesében az a jellemző, hogy a tündérnő nem a maga számára kaparint királyfit, hanem másnak engedi azt át, holott a román mesében a tündérnők is legelső sorban mindig csak a maguk boldogságára gondolnak.

A *vizek tündérnője* (Zina apelor), a kit a népképelet még *aranyosnak* is (cea de aur) állít, a tengerben, a folyóvizekben, a kutakban és a tavakban él, gyakran hal, vagy szépséges leány alakjában. A tenger királynőjét elhozni lehetetlen megbizásnak tűnik fel, de a mesehős a segítőtársak segítségével mégis célzt ér, hatalmába keríti s a megbízó elé viszi.

A *Zina apelor* (a vizek tündérnője) című mesében (Pop-Reteganul) a víztündérnő egy halászszal kerül össze, a ki különben szép és

fiatal. A halász szép angolnát fogott s ott állott már, hogy késével felhasítsa, a mikor egy gyönyörűséges leánynyal találta magát szemben, a ki nem volt más, mint a vizek tündérnöje. A halász a leányt elvitte kis erdei kunyhójába, a melynek a helyére a tündérnő mindjárt fényes palotát varázsolt. Ennek hírére vette a halász gazdája, illetőleg a hely tulajdonosa s úgy a palotára, mint a szépséges leányra kezet akarván tenni, a halászt igyekezett eltenni lába alól; lehetetlen feladatok teljesítését követelte tőle. Az első követelése az volt, hogy az erdőterület szántsá fel, vesse be kukoriczával, hogy annak lisztjéből ő reggelre puliczkát ehessen. A második parancsa: borjuzzanak meg a bivalok és reggelre már a borjaknak vigye fel a tejét, hogy ezt a puliczkával meg ehesse. A tündérnő segítségével mindezeket a feladatokat a halász végrehajtja. Legnehezebb volt a földesúr harmadik parancsa, a mely úgy szólt, hogy vigye el hozzá az Istent ebédre. A halász el is indult s az Isten elébe is jutott s eléje terjesztette a gazdája kívánságait. Az Isten azonban olyan feleleteket adott, hogy mikor a halász a gazdájának azokról számot adott, a gazda olyan dűhbe gurult, hogy mérgében megpukkadva felfordult s így a halász a tündérnővel boldog házasséget élt. Schottnak egyik bánáti variánsában (Zina apelor cea de aur) egy királyfinak csak úgy kegyelmeznének meg, ha elhozná a tenger tündérnőjét, a ki egészen aranyból van formálva. A királyfi apró drágaságokkal a tündérnőt a hajójára csalja s hatalmába ejti.

Előkelő helyet foglal a román mesevilág tündérnői között a *havasok tündérnöje* is (Zina munților), a ki leginkább valamely madár alakjában szeret megjelenni a havasok között vadászó királyfiak előtt. A *Zina munților* (Ispirescu) című mesében ez a tündérnő a havasban vadászó királyfiat vadgalamb s illetőleg gerlicze alakjában akarta elbűvölni, — de pörül jár, mert a királyfi nyilatól sebet kapván, menekülni kényszerült. Pár nap múlva a királyi udvarban egy szegény asszonyt tyúkásznának fogadnak fel, a hol kiváló ügyessége és tisztasága miatt meg is szeretnek. Ez a tyúkásznő a király időöltéseiben fényes öltözetben már kétszer jelent meg, ott a királyfival tánczolt, mulatott, azután eltűnt anélkül, hogy megíudták volna ki lenne ő? A királyfi az ismeretlen szépséget annyira megszerette, hogy utána epedve napról-napra lábón sorvadt.

Egy néhány nap múlva a királyi palotában ismét bált rendeztek. A királyfi megrendelte, hogy a palotáig szolgáló utakat kátránynyal vonják be. A tündérnő még vakítóbb ruhában és szépségben jelent meg a királyi időöltésen, ott tánczolt, a királyfival kimulatta magát jól és azzal szokása szerint eltűnt. Másnap reggel azonban a kátrányos utban egy női czipőt találtak, a mit a királyfinak bemutatnak. A czipő a tyúkásznő lábára talált; minden kitudódott s a királyfi a tündérnőt feleségül vette.

A *virágok tündérnőjét* (Zina florilor), maga a Nap óhajtotta volna feleségül venni, de ő a Nap ajánlatát büszkén utasította vissza, mondván: — Nem mehetek feleségül ahoz, a ki egész nap bolyong s a kinek életében egyetlen percnyi nyugodalma sincs.

A Nap haragjában a tündérnőt virággá, katángkóróvá (cicoare) változtatta át azzal a rendeltetéssel, hogy nappali útjában bármerre haladna is a katángkóró mindig feléje forduljon s őt szembe nézze mindig.

A *kőtündérnő* (Zina de peatră) kilencz országon túl egy tó vize mellett kővé dermedve állott mindaddig, míg a mesehős életre nem támasztotta és feleségül el nem vette. A tó forrása a kőtündér lábainál buggyant fel. A vizet egy gonosz indulatú boszorkány őrizte, nehogy abból élőlény meríthessen, mert a víznek csodálatos ereje a halottakat is feltámasztotta. Az őrző boszorkány egy fán szokott guggolni és onnan leselkedett a közeledőkre. Rendesen három hajszállal varázsolta meg áldozatait azután felfalta, a szívöket azonban meghagyta s elrejtegette, faodukba vagy más üregekbe az erdő rengetegében. A kőtündérnő dolgával részletesen foglalkozik a *Măr și Păr* (Pop-Reteganul) című mese, a melyben Păr mesehős egyéb csodás történetei után a kőtündérnő szobrát a csodatevő vízzel alaposan meglocsolta s azt mindjárt is éledni látta; a kő csonttá és hússá változott, belőle gyönyörűséges leány formálódott ki, mozogni kezdett s mi természetesebb annál, hogy első tekintete a mesehősével találkozott, megszerették egymást és egymáséi lettek.

A *még nem született és nem látott tündérnőről* (Zina nenăscută și nevăzută) egy bánáti kedves népmeséből értesülünk (Schott). Egy anya, mikor csecsemője sírt mindig azzal csitította el, ha megnő majd neki adja a még meg se született s még senki által sem látott tündérnőt. A gyermek nagyra nőtt s miután anyja ígérését beváltani nem tudta, a fiú világgá ment, hogy az ígért feleséget felkutassa.

A mesehős útjában többek között Szent Vasárnaptal találkozik, a kítől egy aranyalmát kapott ajándékba, hogy adná oda annak a leánynak, a ki először eleibe kerül s tőle vizet kér. Az a bizonyos leány csakhamar jelentkezik is s egymásba szeretnek. A mesehős őt feleségül akarván venni, a városba ment tanukért; addig a leányt egy kút fölötti fán elrejtette volt.

A míg a vőlegény oda volt a városban, egy cigányleány járt vizért a kúthoz, a ki belenézvén a viziükrében, a fán levő gyönyörűséges leány ábrázatját látta s otthon eldicsekedett az anyjának, hogy ő milyen szép volna, milyen szépségnek látta magát a víz tükrében. A vén cigánynő élt a gyanupörrel; biztosra vette, hogy valami történik a kút körül. Ott a fán csakugyan észrevette a szépséges leányt, lecsalta, levetkőztette, dús hajába egy tűt szúrt, a melynek varázsánál fogva a leány galambbá változott és eltűnt. A vén cigányné a leányát felöltöztette a tündérnő ruháiba és felültette helyére a fára. A visszatérő vőlegény a változáson nagyon elcsodálkozott, de mégis a cigányleányt feleségül vette.

A szegény galamb ott repdesett a kút, a templom és a vőlegénye háza körül; majd leszállott a kertbe s ott látván a cigányné szolgálóját, arra kérte, eresztené be a gazda szobájába. A szolgáló teljesítette a galamb kívánságát. A gazda megsimítván egyszer a galamb tollazatát, rátalált a cigányné tujjére, a mit kihúzával a varázs megszűnt, a galamb gyönyörűséges tündérnővé változott, a ki elpanaszolván a vele történt dolgokat, a gazda haragra lobbant, a cigánynőket lófarokhoz kötötte s elpusztította; a két szerető szív pedig ismét egyesült és igen boldog életet élt. Ennek a mesének több variánsa van, a melyekben a mesehős már királyfi, vagy más tekintélyes alak.

A *hajnalhasadás, a pitymalat* (Zina zorilor) *tündérnőjéről*, azt

hinné az ember, hogy valami rendkívüli szépség volna, de nem az, ellenkezőleg boszorkányszámba megy, a kinek szemei, mint a bagolyé, ábrázata mint a rókaé és körmei, mint a macskáé. A ki bele néz az ő szemeibe szörnyet hal. Láthatólag szeretkezésre alkalmatlan, de a mesehősök mégis felkeresik, mert olyan vizet őriz, a mely vakságot gyógyít. Van különben fényes palotája, a mely messze tündöklék s benne soha sincs éjszaka. Tejpatak foly körülötte, a melynek partjain tündérnők hevernek szanaszét. Bent egyszemű óriások, hétfejű sárkányok és arany sörényű oroszánok őrködnek. A kút azzal a bizonyos csodavízzel a a palota egyik szobájában van, a kút felett álló trónusán szokott a tündérnő szundikálni; előtte asztal, rajta kalács és egy üvegben vörös bor, a mi az ivónak nagy erőt nyújt. A vállalkozó mesehősök ebből a kútból merítenek, ha ugyan hozzáférhetnek. Mint említém, a víz vakságot gyógyít s helyrehozza annak is a látóképességeit, a kinek az egyik szeme állandóan sír, a másik pedig nevet. Ez a szembántalom különösen a mesei királyokat üldözi, a kik valami nagyobb tragédián, vagy szerencsétlenségen mentek át.

A kút tündére szintén kútat őriz, a melynek vizével ha valaki megmosdik, fiatal lesz, mint a tizenkét esztendő gyermek. Erre a vízre is különösen a mesei királyok pályáznak, mint a szegény embebereknek a régi mesevilágban sem voltak különösebb kívánságai. A tündérnő neve különben *Sticlișoara*. Igen szép és kedves teremés, a ki maga iránt a mesehősök figyelmét fel tudja kelteni. *Stăncescunak* van egy igen kedves meséje (*Fântâna sticlișoarei*), a melyben egy király fél birodalmát igéri annak, a ki elhozza számára ezt a csodálatos vizet. Két nagyobbik fia hiába vállalkozott a nagy feladatra, minden eredmény nélkül tért vissza. A legkisebbik fiú sok csodálatos dolog után a kúthoz férközött, a mely körül mindenféle utálatos ocsmány hulló és másféle szörnyállat olálkodott. Csellel sikerült neki a kútból vizet meríteni és a mint visszafelé sietett volna, egy kőről ezt a felíratot olvasta le:

— A ki a kútból vizet merített, az már beléphet a réz-, az ezüst- és az aranyterembe is!

A mesehős úgy is cselekedett. A mint az aranszobába lépett, látta a tündérnőt arany ágyban feküdni, arczával felfelé fordulva, mélyen aludt. A belépő hozzája közeledett, ujjairól lehuzta a gyűrűket és ajakára édes csókot nyomott s azzal menekült. Az ijűt hiába üldözték, a sárkányok nem tudták utolérni. A tündérnő égeit a vágtyól megismerni a bátor férfiút; birodalmában kihírdette, hogy felesége kíván lenni annak, a ki kújából vizet merített. A mesehős csakhamar jelentkezett, megszerették egymást és összeházasodtak.

Az örökifjúságot biztosító ezen csodavívről már a Nagy Sándor, macedoniai királyról írt könyvben olvashatunk. Nagy Sándor paradicsomi útjában rátalált Ivánt királyra, a kinek lábainál aranyvízforrás bugyogott fel. Ebből a vízből kapott is ajándékba Nagy Sándor két palaczkát, a ki kérdezé:

— Mire való volna ez? Ivánt király felelé:

— A ki megöregszik és iszik ebből a vízből vagy megfürdik benne, olyanná lesz, mintha harmincz esztendősné volna és magának ezáltal örökifjúságot biztosít.

Nagy Sándor a palaczkokat szivesen fogadta, lepecsételtette; azok

gondozását egy udvaronczára bízta, a ki később a csodatevő vízzel megszökött.

Más hit szerint Nagy Sándor két udvarnője tette rá kezét a vízre, a kik örökifjú tündérnők lettek; egyik ezek közül Sticlisóra volna. Az életvíz forrása különben román felfogás szerint a mennyországban fakad.

A tündérnők között jelentős szerepet játszik *Arăpușca* is. Sorsa az, a mi rendszeren a tündérnőké szokott lenni, a mesehőstől legyőzetik és annak felesége lesz. Nagy hatalmú különben és a legyőzöttekkel szemben kegyetlen; a többi tündérnőnél is nagyobb ellenállást tud kifejteni, könnyen meg nem hódol. Természetét leginkább Popescunak *Arăpușca* című népmeséjéből ismerjük meg. Egy király halálos ágyán meghagyja fiainak, hogy a birodalom határait igyekezzenek minél jobban kitágítani, az *Arăpușca* országába azonban betörni ne merészkedjenek, mert nagy bajuk támad. A király halála után a három királyfi megegyezett abban, hogy megtámadják a tündérnőt még pedig az első esztendőben a legnagyobbik fiú, a következő esztendőben rendre a többi.

A legnagyobbik királyfi be is tört a tündérnő birodalmába és a palotába jutván, annak egy termében embereivel a terített asztalokhoz ült, evett, dorbézolt, majd kábultan az italtól mindnyájan elaludtak. Éjfél-tájban gyönyörűséges tündérnő repült a terembe, kezében pallossal, szárnyainak suhogásától a katonák mind felriadtak. De vesztükre, mert a tündérnői pallos suhintására mindnyájan fává változtak át, a mit a tündérnő apró darabokra vagdalt fel, azután eltűnt. Így történt ez egy következő esztendőben a második királyfival is.

A legkisebbik királyfi két testvérénél azonban már okosabb volt, a mi itt is igazolja a mesei felfogást, hogy a legnehezebb feladatokat mindig a legkisebbik fiú szokta teljesíteni. A királyfi nem tartott harczosaival, nem lakmározott velük, hanem felmászott egy fára és onnan nézte, hogy a tündérnő hogyan aprítja fel rendre az ő derék katonáit, a ki végeztén munkáját, eltűnt. A királyfi a tündérnő után sietett, követte egészen a tengeliczek országáig, a hol azonban szemei elől eltűnt.

Senki sem tudta a királyfit utbaigazítani, végre talált egy sánta pacsirtára, a mely őt elvezette a tündérnő birodalmába. Itt megtudta, hogy a tündérnő ereje a pallosában rejlik. A pacsirta megtanította, miként lopja el a pallost, a mi a királyfiinak nem csekély küzdelem után sikerült is. A tündérnő elveszti tündéri voltát; a feldarabolt hadfiakat és a testvéreket életre ébreszti; a tündérnő a legkisebbik királyfi felesége lesz.

(Kolozsvár)

Dr. Moldován Gergely.

Bethlen Gábor országalkotó politikája.

(Harmadik, befejező közlemény.)

III.

A történelmi jelenségek közül azoknak van maradandó hatásuk s a korviszonyok által parancsolt alkalmazkodáson túlmenő, nemcsak azokhoz viszonyított, de az egyetemes történelmi szemponthoz mérve is igazi abszolút értékűk, amelyek a továbbfejlődésre hatottak. Bethlen hadi és diplomáciai működéséről azt mondhatjuk, hogy azok ilyen hatást csak indirekte gyakoroltak. A fejlődésre legfőnnebb annyiban hatottak, amennyiben általuk a fejlődésre káros, vagy éppen végzetes beavatkozások hártottak el. Értékességük tehát nem eredményükben van, hanem magára az eredményre is valamely immanens értékfogalomból háramlik az értékesség jelzője.

De mi az az immanens értékfogalom, amelyből fény árad a történelmi jelenségekre? Mi az értékes tett és ki az értékes ember?

Világosságot deríteni e kérdésre leginkább úgy tudunk, ha a cselekedetekben bennerejlő *célfogalom* immanens megértésére jutunk. Igaz, hogy a kozmosz jelenségei összességének célját kutatva a metafizika ködébe tévedünk, de ha nem az egész mindenséget, hanem annak csak elhatárolt darabjait nézzük, akkor olyan abszolút célfogalmakat tudunk kapni, amelyek azon az elhatárolt területen mozgó életre örökké igazak és általánosak.

Ily elhatárolt területen mozog az emberiség élete, amelynek öntudatos és öntudatlan nyilvánulásai mint erők egy közös eredőben egyesülnek s ezen eredő iránya az egyetemes és immanens cél felé mutat.

Az életnyilvánulásban az ember önmagát állítja, de akadályai miatt hiányosan és botorkálva. Az abszolút cél, amely magában érthető és általános érvényű: *a hiánytalan önállítás, a tökéletes öntét*. Minden, a mi él, azért él, hogy önmagát kifejtse. Ezt, mint célt hordja magában minden élet s ebben egyszersmind benne van az életnek, a történelemnek minden problémája, az emberi nagyság problémája is.

Az emberi élet célja a hiánytalan önállóság. Ebben a célban van az abszolút érték s minden cselekedet onnan nyeri becsét, hogy ezt a célt szolgálja. Mentől jobban szolgálja s mentől több akadályt hárít el az öntét útjából, annál értékesebb.

Maga a társadalmi berendezkedés is nem önmagában becses, hanem azért, mert az ember sikeresebb önállóságát mozdítja elé. Az egyéni élet fönntartó funkciói magának az életnek megmaradását, kifejlését s a magában adva levő tartalom érvényesítését szolgálják. Erre való a társadalom is. Eszközi becsé van, amelyre az egyéni öntétekből hárul az értékesség jelzője. A fejlődés éppen azt jelenti, hogy az egyén önállósága mindig sikeresebb lesz, mert módokat talál az akadályok elhárítására. Primitív fokon a fiziológiai funkciók önállósága is sok akadályba ütközik, előbb azokat kell elhárítani. Fejlettebb fokon, mikor már az anyagi megélhetés gondját a jól berendezett gazdasági organizmus kisebbé teszi, mind fokozottabb mértékben tud érvényesülni a lelki élet. Hogy ennek akadályai is elháruljanak, arról is gondoskodik a magát mindenáron érvényesíteni akaró, az életjogát magának követelő szellem s halad küzdelmesen, de biztos nézéssel a cél felé. Száz meg ezer generáció küzdelme árán csendes előrejutással vagy forradalmi érvényesüléssel, sőt olykor visszahanyatlással, de új fellendüléssel is kiköveteli magának az ember a maga zavartalan önállóságát s *ez a fejlődés*. Ennek jelenségei adják a történelmet.

Ez a folyamat nem egyenletes emelkedés, nem is szabályos hullámzás, hanem — legalább előttünk úgy látszik — zűrzavaros, végére mehetetlenül szabálytalan mozgás, de az egész út mégis emelkedés. Ma több ember tudja magát ktfejteni s többet tud önmagából állítani, mint az út kezdetén.

A fejlődés parancsszava teremtette meg a társadalmi szervezethez, hogy annak védő és alkotó intézményei által az ember önállósága biztosabb legyen. Ezért a társadalom értékes, mert a legfőbb érték szolgáltatásban álló eszköz. Következőleg értékes emberek azok, a kik a társadalmi konszolidációt s ezáltal a társadalom alkotó erejét elősegítették, vagy növelték, mert közvetve ezáltal az ember abszolút célját szolgálták.

Bethlen Gábor tetteiben ilyen értékek megvalósulását látjuk. Ő nemcsak hadvezér és diplomata, de társadalomszervező is volt, mert egy olyan területen, amelyen az egyetemés fejlődést gátló körülmények akadályozták, olyan útra igyekezett terelni az emberi életfolytatást, a melyen céljához közelebb juthatott. Ezért neveztük az ő kormányzását *országalkotó politikának*. Tetteinek állandó értéke ebben az országalkotásban van s még hadi és diplomáciai ténykedései is ebből a szempontból lesznek maradandó becsük. Maradandó becsüket azon-

ban indirekt hatásukkal érték el, mint *védelmi intézkedések*, amelyeknek oltalma alatt zavartalanul létesülhettek *az alkotások*.¹

Mikor Bethlen erdélyi fejedelem lett, akkor már megvoltak az erdélyi társadalom konszolidációjának alapjai azokban az intézményekben, amelyek különösen a kápolnai unió óta fejlődtek ki. Új alapokat nem kellett, nem is lehetett teremteni, de a meglévőkhöz kellett fejleszteni az egységtudatot, hogy az országnak védelmi ereje, anyagi berendezettsége és kulturája a nagy föladatoknak megfelelő ellenállásra tegyen szert. Különösen anyagi téren már Bethlen elődei is sokat tettek arra nézve, hogy a teherviselést a viszonyok által megengedhető legáltalánosabbá tegyék. Erdély a fejedelemség előtt igen csekély anyagi terhet hordozott, mert a székelyek nem adóztak és semmi terményadót nem szolgáltatnak, a szászoknak igen csekély állandó összegben megállapított taxája alig volt számottevő összeg, az oláhok pedig az ötveneden kívül (a mi igen kevésre ment) semmi sem fizettek s még a dézsma alól is föl voltak mentve az olyanok kivételével, a kik előbb dézsmaköteles helyekre költöztek. A nyugati megyék portái hordozták a legfőbb s úgyszólván egyedül számottevő anyagi terheket, mert itt a gazdasági berendezés azonos volt a magyarországgal.

A XV. században már némileg változott a helyzet, különösen Mátyás gazdasági reformjai következtében, mert a *tributum fisci regalis* Erdélybe is behozatott és az oláhokra is kiterjesztetett. De hogy a megyék még mindig mennyivel többet jelentettek gazdaságilag, mint a többi rész, az kiténik az 1493-iki szebeni gyűlés végzéseiből, amelyek szerint a hét megye adója 31.500 forintra ment, holott a szászok cenzusa csak 7650 forintot tett ki. Ugyanakkor már szokássá vált, hogy a szabad városok külön taxával rovatnak meg s a székelyek is rendkívüli segélyt ajánlottak fel.

Az önálló állami berendezkedés idején azonban már nem lehetett respektálni a sokféle immunitást, mert a régi vajdai uradalmak s a lefoglalt egyházi birtokok jövedelme sem volt elég arra, hogy az állami élet szükségleteit fedezze. Az erdélyi fejedelmek arra törekedtek, hogy a társadalom minden rétegét amennyire a rendiség szelleme engedte, teherhordozásra bírják.

Bethlen Gábor első országgyűlése (1613 október) 9 forint félévi kapuadót vet ki, de úgy, hogy a szászok is kapuszám szerint fizessék. Tehát már nem egy összegben megállapított taxát fizetnek, hanem

¹ Bethlen Gábor alkotásait, a melyek Erdélyt országgá alakítani segítették, itt nem fogjuk részletesen feltárni, mert terünk nem engedi a részletekben való elmerülést. Meg kell elégedniünk a probléma általános fölvetésével és azoknak a főbb kérdéseknek érintésével, amelyeknek részletes feltárásában volna a meggyőző erő. Az ezutáni sorok tehát csak mintegy vázlatát adják a kérdés megoldásának.

aránylagosan viselik a terheket. Ettől kezdve a megyék, a szászok és a részek egyenlően adóznak és pedig szinte évről-évre súlyosabban. A kezdetben 8—9 forintban megállapított félévi adó egy pár év alatt 11—12 forintra emelkedik, 1623-tól pedig 22—24 forintra is felhág. Igaz, hogy az erdélyi porta több terhet elbír, mint a magyarországi, mert rendszeren több jobbágygazda lakott rajta, de azért még így is nagyobb volt az adóteher itt, mint a királyság területén bármikor a XVII. században. Az a körülmény, hogy e nagyra fokozott anyagi szolgáltatást éppen a kiváltságokat féltékenyen őrző és egységtudatra nehezen jutó erdélyi nemzetek szavazták meg zúgolódás nélkül s fizették oly lelkiismeretesen, hogy a kincstár szükségét sohasem szenvedett, arra mutat, hogy Bethlen Gábor teljes tudatában volt országszervező szerepének s az addig széthúzó elemeket az egy célra hatás gondolatáig bírta emelni. Nem lehet nagy jelentőséget tulajdonítani az országgyűlési végzések bevezető soraiba foglalt lojális áradozásoknak, mert az általán a kor divatja volt, de minden körülményt egybevetve mégis némi őszinteséget kell látnunk azokban a folyton ismétlődő hódolattal teljes szavakban, a melyek a törvényszövegek előtt a három nemzet köszönetét, elismerését és háláját fejezik ki a fejedelemnek azért az országlásért, a mellyel Erdélyben nyugalmat és zavartalan gazdasági életet teremtett. A Báthory Zsigmond korától évtizedeken át folyton hangoztatott nyomorúság, gazdasági romlás s ennek következményeképpen a társadalmi szézellés panaszaihoz szokott fület kellemesen lepi meg az 1619 évi kolozsvári országgyűlés törvényei 8. pontjának eme kezdő mondata: „*Istennek kegyelméből ez országban minden bőség vagyon*“. Ugyanazok a rendek mondják ezt, a kik minden adó megszavazás előtt elsírták, hogy noha szegényes és nyomorult állapotban vagyunk, leégtünk, török-tatár hordta el marhánkat, búzánkat, mégis kénytelenek vagyunk némi adót megajánlani.

Szembetünő növekedést mutat a szabad- és mezővárosok teherbirása is. Kolozsvár taxája 1614-ben 300 frt. volt, 1616-ban 700 és 1624-ben már 2400 frt-ra emelkedett. A többi város nem mutat ugyan éppen ilyen nagy arányú vagyoni gyarapodást, de egy sincs, a melyiknek taxája ne emelkedett volna.

Pedig a rendes kapuadón kívül más anyagi terheket is vállaltak a nemzetek és a városok. Ilyenek voltak a követek költségeire megszavazott járulékok, a melyekben még a székelyek is osztoztak, valamint a fejedelmi székváros, Gyulafehérvár, felépítésére elvállalt pénzbeli terhek és munkaszolgáltatások. Rendszeren volt még külön hadi adó is a gyalog katonaság zsoldjának fedezésére, a melyet a megyék, a részek és a szászok fizettek, mert a székelyek fejenként katonáskodtak.

Az anyagi teherviseléstől általán most is a székelyek írtóztak leg-

inkább. Nekik súlyosabb katonakötelezettségük volt, mint a két másik nemzetnek s e miatt, de mert kiváltságuk is nekik volt a legősibb és talán a legfélékenyebben őrzött s a fejedelmek is ezt respektálták leginkább éppen a tőlük nyert kitünő védelmi erő miatt, nem igen vállaltak anyagi terheket. Kapuadót, vagy taxát teljeséggel nem, legfennebb rendkívüli esetekben és rendkívüli címeken szavaztak meg némi önkéntes terhet, de ezt sem az országgyűlésen, hanem mindig csak saját külön nemzetgyűlésükön.

Pedig Bethlen Gábor idejében már nagyon megcsappant az ők híres katonai erejük.

Az 1622. évi országgyűlés fejedelmi propozícióiból s magának az országgyűlésnek artikulusaiból tudjuk, hogy egy néhány évtized alatt tízezerre ment azoknak a székelyeknek száma, akik magukat önkényt jobbágysorsra adták, hogy ezáltal minden tehertől megszabaduljanak. Mint jobbágyok a szabad székelyek között nem katonáskodhattak, kapuadót pedig a Székelyföldön nem lehetett szedni s így adót sem fizettek.

De az ország szüksége a közérdeknek a kiváltság örve alatt ily kijátszását nem engedhette meg s Bethlen erélyesen teremtett rendet a Székelyföldön. Lustrát tartatott s az országgyűlésnek előbb kimondott végzése alapján megállapította, hogy kik igazán jobbágyok és kik szabad székelyek, az előbbieket adófizetésre kényszerítette, az utóbbiakról pedig hadi szolgálatot követelt.

Eljárásában a törvény és a méltányosság vezette és ezt maguk a nemzetek is érezték és kifejezésre is juttatták. Nem éppen erre a dologra vonatkozik ugyan, de mégis a székelyekkel szemben alkalmazott szigorúság megnyugtató hatását mutatja az 1616-iki alvinczi tábori országgyűlés izenete Homonnay Györgynek, a melyben visszaútasítják a Bethlen ellen szórt rágalmakat, mondván:

„Az székelység közül, kik harczban nem menésért — fejeken, jószágokon maradtanak vala, hogy az tisztviselőktől marhájukban, jószágokban meg ne károsíttassanak, — ő nagysága egy hónapig való zsoldos dolgozókat kívánt rajtok Fejérvár épületire, és azt is az országnak közös javára fordította; ki vádolhatná méltán érte? Hogy pedig hazánkat őnagysága ilyen szorgalmatossággal építi, örökké háládatossággal tartozunk mindnyájan érette, mert ugyanis több vagy on 25 esztendőnél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint ő nagysága az harmadfél esztendő alatt“.

E sorok híven tükrözik vissza a négy év előtt még pártos, szétválni készülő, semmi közös célt nem látó erdélyi rendek harmonikus együttérzését, a melyet a fejedelem szigorúsága, anyagi áldozatokat kívánó kormányzása már nem zavart meg, mert hiszen *mindent az ország közös javára fordít*.

Valóban gazdasági kormányzata nemcsak az áldozatok követeléséből állott, hanem igyekezett megteremteni a rendezett gazdasági életet a teherbírásnak és a társadalmi konszolidációnak szilárd alapját.

Az államkincstár főjödelemforrását, de a felségjogok gyakorlásának is egyik alapját az úgynevezett fiscale bonum-ok szolgáltatták. A zavaros időkben azonban ezek nagyrészt idegen kézre kerültek, hol könnyelmű adományozás, hol erőszakos foglalás, hol pedig zálogképpen. Az 1613-iki országgyűlés már intézkedett ezeknek méltányos visszafoglalásáról vagy — ha zálogban voltak — visszaváltásáról. A fejedelem azonban igen óvatosan járt el ebben a kérdésben. Erőszakosan nem akart fellépni, mert jól tudta, hogy nem szabad a nyugalmat megbontania. 1615-ben aztán összeírták és törvényben mondták ki, hogy melyek a kincstár uradalmi és jövedelmei. Ezeknek visszaszerzésére méltányos eljárást állapítottak meg, a melynek érvényesítése lehetőleg sérelmet ne idézzon elő. 1622-ben ezt a törvényt meg kellett újítani. Bethlen ugyanis az országgyűlés végzéseit is meghaladó méltányossággal kezelte az uradalmak visszaváltása ügyét s habár háborúi, diplomáciája és udvartartása rengetegbe került, óvakodott attól, hogy magánjogi sérelmek előidézésével országa nyugalma és a már meglehetősen elért egységét zavarja. A diplomáciájában annyiszor csodált előrelátása és mérséklete itt is s általán egész belső kormányzatában érvényesült s a viszonyokkal való megalkuvás jobb politikának bizonyult, mint az erőszak.

Azért elérte, hogy az idegen kézre került harminczadok, sóaknák, egyéb bányák és vashámorok, valamint a kincstári uradalmak, a melyeket 1588 után foglaltak vagy zálogosítottak el, nagyrészt megint kincstári kezelésbe kerültek, jó karba tétettek és állandó és biztos jövedelemforrássá szolgáltak. Bethlen költséges háborúit országa súlyos megterhelése nélkül tudta folytatni s anyagilag igen jól konszolidált országot hagyott utódjára.

A XVII. század magyar országgyűlései igen keveset foglalkoztak gazdasági politikával. E téren is inkább a sérelmek orvoslása körül folytak a tárgyalások, a mi a védelmi intézkedések örökösen sürgős voltában találja magyarázatát. Erdély Bethlen alatt nyugalmat élvezett s így a gazdasági politika is alkotó jelleget öltött és pótolhatta a letűnt századok mulasztásait. Az eredmény az lett, hogy az eddig külön életet élő s a közös célokat csak a kiváltságok engedte korlátok között szolgáló elemek között állandó és tudatos kölcsönhatás indult meg. Ehhez azonban olyan középponti kormány kellett, a mely az állami egység szülte közös érdeket harmóniába tudta hozni a különös érdekekkel. Bethlen országzásának első négy éve ezt a munkát végezte el bámulatos türelemmel, önmérséklettel, de a célát tisztán látó következetességgel. E konszolidáció érdeke kívánta azt a békés politikát, a mely még megaláz-

tatások, némi területveszteségek árán is fenn kívánta tartani minden ellenséggel szemben a békét. A diplomáciában a józan önmérséklet, a belpolitikában, a gazdasági életnek minden elemre nézve üdvös reorganizációja teremtette meg azt az állapotot, hogy a fejedelem a saját országában megingathatatlan talajon állott. Személyének népszerűsége, szeretete, az iránta való bizalom nőtön nőtt, mert kormányának hasznát, becsét érezték. Ez pedig javára vált magának az egységes kialakulásnak.

Fejedelmi propozíciói s az ezek alapján készült országos törvények és fejedelmi rendelkezések a gazdasági élet minden ágára kihatottak. Itt különösen két nevezetes dologra kell figyelmet fordítanunk, a melyek az akkori idők gazdasági viszonyai között nagy hatásúak voltak s bizonyos tekintetben újjátásoknak is nevezhetők.

Egyik az 1625 évi pénzügyi egyezmény, másik az iparügy országos rendezése.

Ismeretes dolog, hogy a XVI—XVII. század gazdasági életének milyen nyomasztó terhe volt a pénzügy rendezetlensége. A sohasem elég és folyton rosszabbodó belföldi pénz mellett rengeteg idegen pénz volt az országban, amelynek egységesen elfogadott értéke nem volt, de nem is lehetett, mert az egységes pénzalap is hiányzott. A kereskedők a vásárlótól rendesen olyan értékben fogadták el a pénzt, a milyenben nekik tetszett, ellenben különösen a jobbágyokat elárasztották értéktelen aprópénzzel, a melyet az adószedők és harminczadosok adóban és vámokban nem fogadtak el. A jó pénzt a maga értéktelen dénárjaival hallatlan áron vásárolta meg a paraszt, hogy a fiskus részére adót, vámot fizethessen. A kereskedelmi életet így rendkívül megbénította a jó pénz hiánya és a bizalmatlanság. Bethlen előbb a régi módokon próbált segíteni ezen a bajon. Főleg kiviteli tilalmakkal, amelyeket az állatokra, bőrre, rézre, aranyra, ezüstre, sőt 1618-ban a görög kereskedőket illetően még a *pénzre is* kimondott. Ámde ez bénítólag hatott a forgalomra s a kiviteli tilalmakat mindegyre föl kellett függeszteni. Amilyen mértékben nőtt Lengyelországgal s a két oláhvajdasággal, sőt a török birodalommal is a kereskedelmi forgalom, olyan mértékben szaporodott a rossz pénz s az idegen pénzek beözönlésével a tájékozatlanság, valamint az árucikkek bizonyos egységes értékben mért limitálásának lehetetlensége. Ez az ipart is akasztotta fejlődésében. Sokféle kísérletezés után 1625-ben gyökeresen akarta végét vetni a fejedelem a pénzügyi bajoknak. Egyezményt kötött a császárral és a lengyel királlyal, a mely szerint Magyarországon, Erdélyben és Lengyelországban ugyanazon értékű és formájú pénzek legyenek forgalomban s ezeket kölcsönösen mind a három országban elfogadják. Tényleg az eddig forgalomban volt sokféle pénzt bevonatta, az egyezményben megállapított értékű új

pénzt veretett s az 1626 év februárjában kiadott rendeletével e radikális megoldásnak érvényt is szerzett. A következő évi országgyűlés is magáévá teszi a fejedelem eljárását s törvényt hoz az új pénz elfogadásáról s a régi beváltásáról. Erdélyben bevált az ujítás, legalább az 1628 évi országgyűlés tárgyalásaiból ezt lehet kiolvasni, azonban Magyarországon úgy látszik, nem tudtak érvényt szerezni a pénzügyi egyezménynek. Ott azután is sok a panasz a pénz rosszasága miatt.

A másik nevezetes intézkedés az iparügy rendezése volt. Az akkori ipari rendszer, amely a czéhek védelme alatt módokat tudott találni a fogyasztó közönség kizsákmányolására, megkívánta, hogy az árak alakulása bizonyos hatósági ellenőrzés mellett történjék. Magyarországon a vármegyéknek és a városoknak volt joguk arra, hogy saját területükön árszabást (limitációt) készítsenek s maga az országos törvényhozás igen keveset törődött az ipari élet szabályozásával. Csak elvéve taláunk a Corpus Jurisban a XVIII. századig olyan törvényt, a mely az iparüzésre vonatkoznék vagy épen annak országos felkarolását, szervezését vagy ellenőrzését czélozná.

Erdélyben Bethlen Gábor teszi az iparügyet az országos törvényhozás tárgyává s *ő szervezi az első állami iparhatóságot*, természetesen az akkori idők gazdasági rendjének szellemében.

A pénzügy zilált állapota s a vásárlók ebből folyó méltánytalan helyzete és védtelensége adta a fejedelemnek azt a gondolatot, hogy a limitációt kivége a helyi hatóságok kezéből s országos üggyé tegye. De nem járt el erőszakosan, hanem az iparosok és a fogyasztók érdekeinek méltányos kiegyeztetésén fáradozott. Így 1625-ben értekezletre hívta az erdélyi kereskedőket, hogy az árucikkek árának megállapítása tárgyában őket meghallgassa. Ezek azonban feleslegesnek találták a limitációt s a pénz értékének ingadozására hivatkozva a szabad adásvétel mellett nyilatkoztak. Ámde éppen a pénzügyi zavarok következménye volt, hogy a kereskedők a vásárlókat kijátszhatták s így érthető ugyan, hogy ők a limitáció ellen nyilatkoztak, de a fejedelem a fogyasztók érdekét akarta első sorban megvédelmezni. Ezért aztán egy bizottságot küldött ki, amelynek hivatása lett a pénz értékét megszabni s az iparcikkek árszabását ebben a megszabott pénzértékben állapítani meg. A bizottság terjedelmes munkálata el is készült s az országgyűlés ezt még ebben az évben törvénybe iktatta. E törvény kimondja, hogy az országból, valamint a szomszédos országokból szerzett tájékoztató adatok alapján minden évben új árszabás készüljön s ezt a kereskedők és fogyasztók egyaránt kötelesek megtartani. Ilyen árszabások tényleg a következő években is történtek s hogy azokat meg is tartásák, előbb egy felügyelő, *később egy három tagból álló hatóság választatott a törvény végrehajtására*. E terjedelmes munkálatok nemcsak árszabások,

hanem az ipari munkaadók és munkások, valamint az adás-vevés viszonyait tételesen szabályozó törvények. Így nemcsak Erdélyben, hanem egész Magyarországon az első kereskedelmi és ipari törvényhozás egységes és országos érvényű munkája Bethlen Gábor gazdasági politikájának dicsősége.

Az országalkotó politika szempontjából úgy ezek, valamint számtalan egyéb gazdasági intézkedések igen fejlesztő hatásúak voltak. Köztudomású tény, hogy Erdély népe Bethlen alatt kedvezőbb vagyoni körülmények közé jutott, mint a milyenben ezelőtt való időkbén volt, a mit nemcsak a teherbíró képesség emelkedése, de az a körülmény is mutat, hogy az építésben, a műizlésben, a magasabbrendű szellemi szükségletek kielégítésében mind nagyobb az áldozatkészség. A fejlettebb, haladottabb élet megnyilatkozásait igen sok téren szemlélhetjük, ha Erdély régi művészeti, ipari, gazdasági, hadi, templomi régiségeit vesszük szemügyre s összehasonlítjuk a XVII. század első felének emlékeit az azelőttiekkel és az azutániakkal. A Bethlen által gazdaságilag is fejlődésképes alapra hozott társadalmi konszolidáczióknak megnyilatkozása az a jellegzetes, stilusos produkció, amely különösen a Rákócziak korában, de már Bethlen alatt is minden anyagi és szellemi alkotásban egy határozottan kicsillanó erdélyi szellemet fejez ki. Az erdélyi lélek kisügárása a XVII. század első felében számra és értékre is úgy anyagi, mint szellemi projekciókban a legbecsesebb, mert a legsajátosabban erdélyi. Az alkotások értékét a beléjük vitt egyéni sajátosság szabja meg, mert csak ez ad nekik mástól elütő jelleget s épen ezért csak így jelenthetnek a kulturára nézve vagyongyarapodást, gazdagságot. Az önálló fejedelemség megszűnte után elhatalmasodó „német világ“ főleg épen az anyagi kulturában törte meg ezt a sajátos erdélyi szellemet s hozta a küzdelmes, de magát állító alkotás szelleme helyére az utánzás silányabb, értéktelenebb, de olcsóbb és könnyebb produkciójának sorvaszfó lehelletét. A külön állami élet s az ezáltal megteremtett közös érdekeknek feltétlenül ki kellett fejleszteniök a jobb gazdasági konszolidácziót s ennek alapján a sajátos erdélyi szellemnek alkotásokban való megnyilatkozása elmaradhatatlan volt. Hogy ez a fejlődésbeli állapot éppen Bethlen alatt következett be, az nem véletlenség, hanem a nagy fejedelem országszervező kormányzatának szükségszerű következménye volt.

Szervező munkájának sikere sehol sem volt nagyobb, mint gazdasági téren, mert hiszen a külömben sokféleképpen széttagolt társadalmi elemek ezen a téren voltak leginkább egymásra utalva s így a kölcsönhatás is ezen lehetett a legállandóbb, tehát legeredményesebb.

Azonban Bethlen más úton is állandóbbá és tudatosabbá akarta tenni az erdélyi társadalmi elemek kölcsönhatását, csakhogy — már

életének és kormányzatának rövidsége miatt is — kevesebb eredménnyel. Igen sok dologban nem jutott tovább a kezdeményezésnél s így inkább csak azt állapíthatjuk meg, hogy mit akart s minő programmot jelölt meg utódai s általán az erdélyi belső politika számára. Különben is egy olyan nagy problémát, mint a milyen egy nagy terület népességének társadalommá szervezése, nem egy ember, hanem csak emberöltők oldhatnak meg.

Uralkodása első éveiben nagy buzgalmat fejtett ki a *három nemzet Uniója* megerősítésén és szorosabbá tételén. Erre az adott viszonyok sürgetően is kényszerítették, mert Báthory Gábor kormányzata és kalandos külpolitikája megbontani készült az Unió eredeti szervezetét és célját. Tudjuk ugyanis, hogy különösen a szászok között igen nagy pártolásra talált az a porta által is szított gondolat, hogy Erdély a három nemzet külön szervezkedése által szakadjon három részre, három vajda alatt. Ennek hívei a székelyek és a magyarok között is voltak, habár tagadhatatlan, hogy Erdély egységének s állami életének, magának a a fejedelemségnek is legbiztosabb támasza mégis a hét megye volt s a legdivergensebbeknek a szászok mutatkoztak.

Mikor azonban Bethlen fejedelem lett s a háromfelé szakadás tervét a porta elejtette, akkor a szászok is fordítottak egyet politikájuk szekere rúdján s éppen az Unióban való tömörülést akarták felhasználni a fejedelem ellen. Ennek az általuk elgondolt tömörülésnek azonban éppen nem az állami és társadalmi egységet kellett volna szolgálnia, hanem inkább azt célozta, hogy a három nemzet a maga külön jogai és kiváltságai védelmére lépjen újra és tömörebben szövetségre a fejedelmi hatalom ellen. A szászok ezen magatartásának oka eléggé ismeretes s nincs is mit nagyon csodálkoznunk rajta, ha ismerjük Báthory Gábor erőszakoskodásait, a melyeket velük szemben s általán a tőle elpártolók ellen tanusított. Bethlent még nem ismerték, nem tudták, hogy mit várhatnak tőle s így első sorban is támaszt és szövetséget kerestek az esetleg bekövetkezendő fejedelmi elnyomás és zaklatás ellen. E támaszt és szövetséget részint Bécsben, részint az Unióban akarták megtalálni. Mialatt Bethlennel Szeben átadása s általán meghódolásuk feltételei felett tanácskoztak, azalatt (1613. december 24.) fölhívást küldtek a vármegyékhez és a székelyekhez fölszólítván őket, hogy az Unió megerősítésével kössenek új szövetséget jogaik és kiváltságaik védelmére. Erre azonban nem volt szükség, mert Bethlen úgy a szászokkal, mint a székelyekkel szemben a legnagyobb engedékenységet tanusította annyira, hogy a leginkább vele tartó magyar nemzet közvéleménye sokallotta is a fejedelem engedékenységét. Vele szemben tehát nem kellett az Uniót jogvédelemre szervezni, de az újrászervezési gondolatot felhasználta maga a fejedelem a középponti kormány s az állami egység megszi-

lárdfítására. Ezáltal a három nemzet egységét arra a rendeltetésre akarta visszaterelni, a melyet már a XV. századbéli vajdák jelöltek ki számára: az eredetileg önvédelemből keletkezett egyesülést védelmi jellegéből kivetköztetve a középponti hatalom alkotó munkájának szervévé tenni. Martinuzzi is ezt tette, a midőn Erdély alkotmányának alapjait az Unióra fektette, csakhogy a Báthoryak szerencsétlen politikájával szemben a három nemzet megint kénytelen volt védelmi szervezetté alakulni. A mit a Báthoryak az állami és társadalmi egységen rontottak, azt most Bethlen Gábornak kellett jóvátennie az Unió újjászervezésével.

1614 februárjában adta ki Bethlen az Unió újjászervezésére irányuló prozozicióit. Ezeknek pontozataiból az a gondolat látszik ki, hogy a fejedelem az Unióban az erdélyi politikai élet tudatos hordozóját és mintegy reprezentálóját akarta kifejleszteni s mindazokat a kérdéseket és főleg anyagi terheket, a melyek kifejezetten Erdély önálló államiségéből származtak, az Unióra kívánta ruházni. Az ő tervei szerint az Unió az erdélyi politikai nemzet, a mely egyenlő jogú, de egy közösségnek ugyanazon célra törekvő különböző elemeiből áll. Ezek kiváltságai kere-tében sajátos céljaikat tovább szolgálják, de a mikor mint Unió vannak együtt, akkor e sajátos szolgálataik eredményeit a közösség, az egység javára tartoznak feláldozni. Ezért módokat kellett keresni arra, hogy a három nemzet között az állandó kölcsönhatás ne csak anyagiakban, de politikai érdekezozonosságban is meglegyen. A prozoziciók kimondatni akarják, hogy az Unió tagja csak a három nemzet lehet s abba más testület, vagy magánszemély be nem léphet. A rendi társadalmi szervezet gondolatvilágában ez természetes volt, hiszen a politikailag már régóta szerepet játszó és műveltségénél fogva magasabbra jutott kiváltságosok egységbe szervezése nem történhetett meg úgy, hogy az addig politikailag súlytalan és csekélyebb műveltségű jobbágyság és oláhság is azonnal ugyanazon szervezetbe vonassék. Azokat előbb olyanná kellett fejleszteni, hogy vagyoni és műveltségi súlyoknál fogva méltóan lehessenek egyenlő alkatelemei a társadalmi szervezettségnek. Erre pedig más mód kínálkozott. Az Unió tehát csak az akkori politikai nemzet kialakítására nyújtott alapot.

Kimondatni kívánta továbbá a fejedelmi előterjesztés, hogy a három nemzet egyenlő terhet hordozzon úgy békében, mint háborúban; a portára küldendő adók és ajándékok költségei részben, a külföldi követ-ségek anyagi terhei, valamint a fejedelmi főváros felépítésének gondjai egészen az Uniót terheljék a jobbágyak minden terhelhetése nélkül. Ezen anyagi kötelezettség rendszeres hordozására állítson fel az Unió egy „aerarium publicumot“ s egy ellenőrző és végrehajtó hatalmat a „septemvirátust“, a melynek 2—2 tagját a nemzetek válasszák, egyet a fejedelem küldjön ki. A szászok a fejedelmet és a más két rendet háború esetén tartozzanak falaik közé befogadni.

Világosan látszik e pontokból, hogy Bethlen célja ezzel az országos politikának egy gondolat körül való kifejtése volt. Azt akarta, hogy a politikai törekvésekben is divergáló elemeket egységtudatra nevelje s ez által a társadalmi konzolidációt ezen az igen nevezetes téren is előkészítse.

Csakhogynem itt olyan akadályokba ütközött, a melyeket sohasem tudott teljesen legyőzni, habár tagadhatatlan, hogy fáradozása nem volt éppen eredménytelen.

Akadályra a szászoknál talált. Ezeket a külön nyelv, vallás és műveltség s az ennek fennmaradását támogató sok királyi és fejedelmi szóval szentesített immunitás mindig külön útra ragadta. Náluk rendszeren támogatásra találtak az erdélyi államegység gondolatát megbontó törekvések, a melyeknek igen sokszor adtak tápot a fejedelmek által elkövetett sérelmek. A szászok örökös panaszait s széthúzó törekvéseit saját céljaira tudta fölhasználni a bécsi politika, a mely minduntalan beavatkozással, segítséggel biztatta őket. Ebben bizva s a tőlük távolabb eső magyar királytól az immunitások fokozottabb tiszteletben tartását remélve, mindig meghallgatták a bécsi biztatásokat, a melyek a fejedelemség ellen való szervezkedésre tüzelték a szász vezetőket.

Ezért az Uniónak Bethlen tervei szerint való újjászervezését sem helyeselték, mert függetlenségüket féltették tőle. Az 1614. évi megyesi országgyűlés tehát csak részben iktatta törvénybe a fejedelmi előterjesztéseket. Az aerarium publicumot megszavazták aképpen, hogy abba minden nemes portánként 2 frt-ot fizet, a taxával nem rótt városok és a szászok 20—20 dénárt, az egy telkes nemesek pedig 40—80 dénárt. A székelyek és a nemesek lakhatnak a városokban és a szászok között is, de sok minden kikötés mellett.

Az egységes politikai gondolkozás, az erdélyi egységtudat tényleg nem alakult ki Bethlen alatt, habár évről-évre jobban közeledett a kialakuláshoz.

Az első években, amíg Béccsel a fejedelem elismertetése miatt folynak a tárgyalások, igen kevés jele mutatkozott annak, hogy a szászok hozzá akarnának simulni a helyzethez. Bethlen a végsőkig menőleg engedékeny volt velük szemben, de azért mégis meghallgatták a bécsi biztatásokat.

Mikor Bethlen 1613-ban első követségét küldötte Bécsbe, ott volt követei között egy előkelő szász diplomata is, *Benkner* János, a kit Khlesl meg akart nyerni arra, hogy a szászokat Bethlen ellen szervezze. Benkner beszélt is a szász elégtelenségekkel, mert a mikor a következő évben a király követei Erdélybe jöttek, a követek egyike, *Lassota*, állandó eszmecserét folytatott velük, a kik neki elmondták, sőt írásba is foglalták panaszukat. E panaszok a szászok elszegényedéséről, elhanya-

golásáról, politikai elnyomásáról szóltak s a császár fegyveres védelmét kérték. De ezenkívül felhívták a figyelmet arra is, hogy a porta szívesen támogatná a szász föld elszakítását és külön szervezését s ennek keresztülvitelére fel ajánlották szolgálataikat. A mozgalomból egyelőre nem lett semmi, de a szászok divergáló törekvései ezzel nem értek véget. Úgy mondják, hogy Lassota nem bizott eléggé a szászok panaszaiknak őszinteségében s ennek lett következménye, hogy Khlesl egyelőre kihagyta őket számításaiból. De ennél nem csekélyebb oka lehetett a szászok elhallgatásának az, hogy a fejedelem a portát is értesítette áruló szándékaikról s innen még 1614 folyamán fermán érkezett a szászokhoz, a melyben szigorú útasítás volt arra, hogy Bethlent a császár ellen ha kell haddal is segítsék. Ugyanakkor a végeken álló basák és a két oláh vajda is parancsot kapott Bethlen támogatására. Szóval a portára már nem lehetett számítani s ezt a szászok is, a bécsi diplomaták is tudták s egyelőre elállottak a belső szakadás tervétől.

Amíg azonban a szászoknak reményük volt a bécsi támogatásra, addig igen keményen tartották magukat a fejedelemmel szemben és szinte parancsoló-formán diktálták meghódolásuk feltételeit. Bethlen is ugyanezen okoknál fogva engedékeny volt velük szemben addig, a míg tartania kellett tőlük. Mikor azonban a portán megszilárdult állása s látta, hogy a szászok bécsi támogatásából sem lesz egyelőre semmi, mindig szigorúbban lépett fel ellenük, de mégis a jog és méltányosság tiszteletben tartásával. 1614 júliusában a fiskust illető némely quartajövedelmek követelése tárgyában az országgyűléshez útasítja őket és szigorú rendszabályokat ígér arra az esetre, ha a megválasztott szász papokat fejedelmi megerősítésre hozzá nem küldik. Ugyanezen évben a megyyesi országgyűlésen azt a követelésüket is kénytelenek elejteni a szászok, hogy a portára külön követséget küldhessenek. Bethlen szilárduló helyzete annyira óvatossá tette őket, hogy szintén ebben az évben a más két nemzettel együtt közös felterjesztést tettek a királyhoz a Bethlen által követelt várak visszaadása tárgyában. Tehát igyekeztek hűséges alattvalóknak látszani, holott ugyanakkor Lassotával is tárgyaltak s titkos felterjesztésükben Bethlen ellen kértek német katonákat.

Mindezek eléggé mutatják, hogy a szászok nem igen érezték át a politikai összetartozás szükségét s így teljesen indokolt volt Bethlennek az a törekvése, hogy az Uniót a politikai egység alapjává tegye. Kiméletes, magamérséklő és főleg igazságos bánásmódjával, valamint gazdasági téren végzett nagy hatású alkotásaival rendre annyit el is ért, hogy a szászok is megkedvelik személyét és kivonják magukat az ellene készülődő szervezkedésekből. 1616-ban már őszintén tiltakoztak az ellen, hogy a Homonnay-féle lázadásban részük volna. Bethlen is mindig jobban-jobban be akarja őket vonni a társadalmi kölcsönhatásba s úgy

a törvényhozás révén, mint más kormányzati és diplomáciai ténykedése kapcsán igyekszik az államéletben nekik jogokban, terhekben, kötelességekben és megtisztelő megbízatások által is egyenlő helyzetet biztosítani, hogy ezáltal az érdekközösség tudatát erősítse bennük. De minden igyekezete mellett is csak megközelítette a célt, el nem érte. Koronként újra föl-föl tünedeznek az elkülönülésre törekvés jelei. Az első nagyszombati békekötés alkalmával (1615) például mindenképpen azt akarták fölvetetni a békébe, hogy ők, mint külön nemzet mindkét császárhoz küldhessenek követtséget, de a fejedelem nélkülök sehová se küldhessen. Természetesen ebből nem lett semmi. De ennél még jellemzőbb, hogy milyen makacs eréllyel küzdöttek az ellen, hogy az Unióban egyesült más két nemzet és a fejedelem városaikban lakhassék s ott házat, földet szerezhessen. Midőn 1625-ben az országgyűlés kimondta, hogy „az fejedelmek a hol akarják, ott lakhassanak; az két náció az városokban házat, örökséget vehessenek“, akkor elhatározták, hogy e törvény életbeléptetése ellen „utolsó csepp vérükig“ fognak küzdeni. Nem is nyugodtak addig, a míg a fejedelem hatályon kívül nem helyezte az ő kiváltságaikat sértő törvényt.

A századok alkalmazkodásának nagy akadálya volt a történelmi multtal bíró kiváltság s a nemzeti nyelv és nemzeti egyház által támogatott más kultúra. Ezeket az akadályokat lerontani nem lehetett. A kiváltság megsértése jóvátehetetlen hiba lett volna, a nyelvi és egyházi különállást bántani nemcsak hogy hiba lett volna, de egyenesen lehetetlenné tette a protestántizmus elvéből folyó felfogás, a mely éppen az individuálitás jogosultságát hirdette s a mely küzdelmei zászlajára is a lelkiismeret szabadságát írta. Hogy pedig ennyi különállás mellett az egység tudat ezeknek respektálásával egy magasabb elvben találja meg kifejlését, ahhoz a XVII. század izzó szenvedélyekkel és türelmetlenséggel szaturált levegője nem volt alkalmas. Bethlen korában még a vallás szabadság elve sem volt a közgondolkozásba beleítatva s a középkori rendiség szeparáló szellemét az individuálitás jogát hirdető protestántizmus egyáltalán nem vitte az egység alakulás gondolata felé. A protestántizmus kétségtelenül nagy gazdagodást jelent az emberi kulturára nézve, de e gazdagság először a sokféleségben jelentkezett, a melynek megértő egységbe jutása a fejlődésnek csak későbbi műve volt. A XVII. század éppen e sokféleség harcza, a mely egymást nem érti meg s mindenik a maga kizárólagos érvényesítésére törekszik.

Erdély organizációjára éppen akkor születik meg a nagy koncepciójú alkotó, a mikor az idő szelleme az organizációra nem alkalmas. A mikor az idő alkalmasabb lett volna, a XVIII. században (ez az idő nálunk a lehiggadás kora), akkor már nem voltak Bethlen Gáborok, a kik a viszonyokhoz alkalmazkodva tovább fejleszthették volna a társadalmi alakulást.

A XVII. század türelmetlen szelleme ellenére is, — legalább előttünk úgylátszik — Bethlennek magasabb egységtudatot szolgáló kulturprogramja volt. De természetesen ez is magán viselte a század eszméjének jellegét. A kulturprogramm alapgondolata félreismerhetetlenül a XVII. század protestáns valláserkölcsei meggyőződésében gyökeredzik s a magyar nemzeti szellem tudata is csak ezen a felfogáson keresztül, ennek ideológiájába öltözködve jelenik meg. *Bethlen Gábor ország-szervező munkáját mint tudatosan átgondolt magyarosító missziót fogni fel, valóságos anakronizmus.* Akkor a politikában a nemzeti gondolat még nem volt olyan domináló, hogy egy kulturmisszió alapelveül szolgálhatott volna. Ezt a XIX. század teremtette meg s hogy mi is, más nemzetek is, régi történelmünkben jóformán csak a nemzeti szellem glorifikálását láttuk egy időben, az is a XIX. század jellemző kortünete. *A középkor történetírása a miszticizmus szellemével termékenyítette meg s annak értékékpzeteihez mérte az előtte letűnt idők eseményeit, a protestáns kor történetírója polemikus művet alkot, a mikor a középkorról ír, a XVIII. század felvilágosodása radikális szellemének megfelelően kigunyolja a mult időket s a XIX. század nemzeti küzdelmeitől megittasult népek nemzeti eposszá emelik történelmüket s ennek nagy embe-reiben éppen olyan gondolkozású nemzeti hőst látnak, mint a milyen gondolat az ő lelküket tölti be.* Az objektív történetírásnak ezzel számolnia kell s megállapításait ki kell szabadítania a korszellem szülte színezésből.

Bethlen Gábor alkotásainak a nemzetre vonatkozó értékességéből ez mit sem von le, csak hogy a nemzet érdekeit a XVII. században más-ként látták és más eszközökkel szolgálták az emberek, mint ma. Bethlen Gábor pedig a XVII. század fia volt.

A protestántizmus a vallás kérdésében is a szabad meggyőződés elvét hirdette, de addig sohase ment, hogy a pld. a gör. keleti egyház, vagy a szombatos szekta tanításait épen olyan keresztyénségnek ismerte volna el, mint akár csak a római katolicizmust is. A szabad meggyő-dőzést csak bizonyos, a biblia által megengedett, korlátok között volt hajlandó elismerni, a mit maguknak a reformátoroknak némely tételhez ragaszkodó állhatatossága eléggé bizonyít. Emberi életet, társadalmi szervezetséget, kulturát mind csak a keresztyény egyház keretében tudta igazán fejlődésképesnek elismerni s a maga elvei szerint berendezett egyházi szervezet által adta az embernek majdnem mindazt, a mire mint társas lénynek szüksége volt. Az egyház a XVII. században sokkal többet adott az embernek, mint az állam. Kivált a primitívebb ember-nek. A társadalmi organizáció nagyrészt az egyház végezte el, már t. i. az, amelyekben arravalóság volt.

A protestántizmus a XVII. század folyamán — tudjuk — ortho-

doxiává merevedett; különösen Erdélyben meglehetősen centralisztikus egyházi szervezetet öltött s mivel a kálvinista egyház a fejedelem egyháza volt, társadalmi misszióját némi hatalmi súllyal is gyakorolta.

Bethlen orthodox kálvinista volt. Abból a fajtából való, amelynek tulajdonságait élesebb vonásokkal főleg a korabeli orthodox papok, — Avinczy Péter, de még inkább Geleji Katona István — mutatják. Ezek már nem a XVI. század apostol-reformátorai — Szegedi Kiss István, Dévai Mátyás, Skaricza Máté — voltak (akiknek lelke a lutheri megpróbáltatásokon keresztül jutott a hitnek sajátosan kialakult élményéhez) — hanem a dogmákban merevedő, már jól szervezett orthodox egyház papjai, akiknek hitbeli élményüknél erősebb volt az egyház missziójába vetett bizodalomuk. Vallásosak voltak, de ebben a vallásosságban több volt a disziplína, mint a lírai ellágyulásra bágyasztó vagy magasztos fellendülésre szárnyaló hit. Vallásos élményük már az egyház által kialakított keretek között mozgott, előttük már az orthodoxia, a hit-hűség, a szervezet a fő, nem a belső élmény.

Bethlen is ilyen orthodox kálvinista volt. Vallásossága nem annyira a hitnek érzelmi motívumaiból szövődött lelki élménnyé, mint inkább intellektuális meggyőződés volt a keresztyénség megváltó hivatásában, a melyet a társadalmi közösségben érvényesülő termékenyítő erőnek tartott. Ennek az erőnek érvényesítője pedig maga az orthodox kálvinista egyház, a melynek szervei hivatva vannak ezt a termékenyítő erőt az életbe bevinni s általa átítani a kulturát. Az egyház missziójában éppen ezért kulturmissziót látott s ezt ott kívánta leginkább érvényesíteni, a hol a legnagyobb szükség volt rá; a köznépnél. Ezért foglalkozott *az oláhok kálvinista hitre térítésével*, amely törekvése tehát legelső sorban a kulturmisszió gondolatából fakadt s magyarosító tendenciájára tudatosan legalább is nem volt. Nem is lehetett, mert a XVII. század társadalomépítő irányzatával, kivált a hol a protestántizmus elve és szelleme volt a ható erő, ez a gondolat nem is fért össze. Hogy a vezető magyar elemnek mégis volt az oláhokra is, más nemzetiségekre is asszimiláló hatása s ebben a kálvinizmusnak is része volt, az tagadhatatlan, de ez nem egy tudatos magyarosító politikának, hanem a fejlődés kényszerének volt következménye. A kálvinizmusnak az oláhok között való terjesztése inkább az oláh nyelv, irodalom és szellem kialakításán mint érvényesülése akadályozásán munkált.

Hogy valóban így volt, annak belátására ismerni kell az oláh nép kulturális állapotát a XVII. században.

Ezt manapság nemcsak a magyar, de az oláh történetkutatók vizsgálatai alapján is sokkal jobban ismerjük annál, hogysem vita tárgyát képezhetné az a kérdés, miszerint az oláhok kulturáltságának okait miben keressük.

A magyar kormányzatot ezért felelősségre vonni éppen úgy nem lehet, mint a hogy esztelenség volna külön vádat emelni egy ókori földesúr ellen azért mert rabszolgát tartott, vagy a középkori nemest itélni el, a miért jobbágya felett úri hatóságot gyakorolt. Mindez — egyszerűen — másként nem is lehetett, mert a társadalmi alakulás akkori fejlődési foka mint sajátos produktumait teremtette ezeket az állapotokat. Az oláhok alárendelt helyzete és kulturális elmaradottsága a történeti idők természetes fejlettsége fokának — nagyon sok összejátszó, de kikerülhetlen oknak — volt következménye. Ezért a felelősség magát a kort terheli, mint, a hogy az ókori rabszolgagazdaság vagy a középkori rendiség mai értékkel becsült igazságtalanságaiért sem felelős senki. Csak a kor.

A középkor derekától kezdve Erdélybe özönlött oláhság *olyan etnográfiai tulajdonságokkal rendelkezett, a melyekkel a rendi társadalom kereteibe másként, mint alárendelt elem, nem illeszkedhetett bele.* Jellemét megadta a nomád életmód azzal a primitív igénytelenséggel, a mely a hegyi pásztorokat a pusztai, tömegesen kóborló nomádoktól megkülönbözteti. Innen folyt laza szervezetük, igénytelenségük és súlytalanságuk. Ezt fokozta a keleti valláshoz való tartozás, a mely a szervezeti lazaság, az igénytelenség és súlytalanság mellett még azért is döntő tényező volt rájuk nézve, mert a keleti szláv-görög részben dékadens, részben primitív világ kulturkörébe vonta őket.

Ez a kulturvilág éppen alacsony színvonala és szervezetlensége miatt destruáló hatású volt azokra nézve is, a kik már magasabb fokra jutottak, de az alacsonyabban maradt elemmel a kölcsönhatást, főleg gazdasági okokból meg kellett tartaniok. Sőt e destruáló hatás kétségtelenül kiterjedt a magyar jobbágyásra is. Eloláhosodás akkor is történt, mert az alacsony színvonalú, igénytelen kulturfoknak nagy vonzó hatása van azokra, a kik egy bizonyos szellemi és gazdasági követelmények feltétlen életszükségletéig még nem emelkedtek. A műveltebb politikai nemzetekből már el nem oláhosodott senki, ezeknek az oláhokkal szemben csak asszimiláló erejük lehetett; de a magyar jobbágy legtöbbször inkább oláhosodott, mint magyarosított.

A rendi társadalom szelleme különben sem volt nagyon alkalmas arra, hogy nagytömegű primitív elemeket magasabb kulturfokra emeljen.

A társadalmi alakulás Erdélyben is a nyugati szellem hatása alatt indult meg, a melynek két jellemző irányadója a *feudalizmus* és a *római egyház*. Mindkettő erősen szervező, igénytfeleltető, társadalomalakító és művelő hatású motívumokkal töltötte meg az emberek lelkét, szemben az oláhok által képviselt primitív pásztorkodó életmóddal és a szervezetnek is, vallásnak is gyöngülő, hanyatló görögkeletiséggel. Az az elem, a mely minden erőnyilvánulásban gyöngye volt, az erősen

tagozó, kasztszellemű rendi alakulásban csak alúl maradhatott. A haladottabb élet nem szállíthatta le igényeit a primitívek elmaradottsága kedvéért, ezek pedig akarva sem tudtak volna a feudális római katolikus szellemhez alkalmazkodni. Hogy pedig a rendi társadalom kulturumkával, nevelő hatással magához emelje őket ahoz hiányzott még a szociális szellem demokratizmusa, a mely ha idők folyamán növekedett is, annyira nem lehetett önzellen és elfogulatlan, hogy a keresztyénnek sem tartott görögkeletiekre is kiterjessze kulturális hatását. Ezért az oláhok közül csak az juthatott magasabb kultúrfokra, a kít a rendi társadalom felemelt. De ez aztán nem is maradhatott se görögkeleti, se oláh, mert a régi vallás tanaiban és egyházi kereteiben és az oláhság etnikumában a rendi elemek maguk között meg nem tűrték volna. Önkénytelenül és akaratlanul átídomult katolikussá és magyarrá. Ez a folyamat tett annyi oláh kenézt magyar nemessé és magyar emberré. Senkisémit térítette őket, de asszimilálta a magasabb fejlődési fokon álló rendi magyar társadalom. A keleti egyház szakadatlanul alább süllyedvén, annak papjai a pásztornép alacsony értelmi fokára és igénytelenségére jutottak le s így magában az oláhságban és az oláh vallásban kulturális és társadalomszervező erő nem volt.

A reformáció demokratikus szelleme reátalált a művelődésben elmaradt oláhokra már csak azért is, mert a XVI. sz. közepétől kezdve a keleti egyháznak a reformáció számára való megnyerése állandó óhaja volt a protestántizmus vezetőinek. Ma már tudjuk, hogy az erdélyi oláhok reformációját a százok kezdték meg, de mivel német nyelvű egyházi liturgiájukból nem voltak hajlandók engedni, teljes sikertelenség követte fáradozásukat. A kálvini reformáció mindjárt azon kezdte, hogy oláh énekeskönyvet és katekizmust nyomtatott számunkra már a XVI. század közepén. Ettől kezdve állandóan voltak oláh református egyházközségek oláh egyházi igazgatás alatt. A magyar kálvinisia szuperintendens hatósága reájuk ki nem terjedt addig, a míg az erdélyi kálvinista egyház szervező szerepének tudatára nem ébredt s maga is az egész társadalmát átható püspöki szervezetbe nem rendezkedett be.

Az erdélyi kálvinista egyháznak ez a szervezkedő és szervei által ható korszaka a XVII. századra, Bethlen Gábor és az öreg Rákóczi György idejére esik. Ez az úgynevezett kálvinista orthodoxia kora, a melyben már megszűnik a reformációnak erős individualisztikus hatása, az egyénnek szinte szertelen magaérvényesítési joga s helyét a szociális szervezkedés foglalja el, a mely a maga utilisztikus értékálláspontján szerveket létesít, intézményeket formál, törvényt hoz, egyszóval keretek közé rögzíti a vallásos élet megnyilatkozását s ezáltal történelmi hatalommá, társadalmi alkotó erővé formálja a kálvinizmust. Ugyanezt teszi a luteránus és unitárius egyház is, csakhogy az első elszigetelő törekvéseinél,

a másik számbeli kisebbségénél fogva jóval kevesebb hatással. Az egyháznak ezen szociális szervezkedésével a dolog természeténél fogva a vallási élményről az egyházért élésre tolódott el a reformációnak előbb annyi meggyőződéssel hírdeiett vallásos felfogása, a mi a katolikus állásponthoz való közeledést jelentetett, de anélkül, hogy a főbb princípiumokat az egyház feladta volna. A kálvinista orthodoxia ellenszenvvel nézi az independens törekvéseket, pedig a reformáció lényegéből, Luther vallási élményéből leginkább az következett volna. A Bethlen Gábor által támogatott erdélyi magyar kálvinista egyház egy cenztrális-tikus társadalmi szervezet, a melynek törvényhozó, végrehajtó, kormányzó és adminisztráló szervei és egységes, dogmaszerű, ha kell hatalmi szóval is érvényesülő kormányzati elvei és kulturális követelményei vannak.

A XVII. század még nem ismerhette a felekezetnélküli államot, mert a fejlődés még ide akkor nem jutott. A kormányzat a maga feladatainak nagy részét még mindig az egyházi szervezet s az ennek alapul szolgáló vallási meggyőződés által oldja meg. Éppen a legfontosabbat: az elemek társadalommá szervezését s főleg ennek leghatalmasabb eszközét a szellemi műveltség minden problémáját.

Bethlen korában a kálvinista egyház éppen azt a fejlődés fokot érte el szociális szervezettsége s az ennek tartalmat adó lelki adottsága által, a melyen Erdély társadalmának egységgé alakítását legméltóbban szolgálhatta és szolgálta is sokkal nagyobb eredménnyel, mint amekkora róla el van ismerve.

Ennek a kulturmisszióknak csak egyik kisebb eredménnyel járó része volt az oláhok reformálására irányuló buzgalom.

Bethlen Gábor idejében kiforrott elvek alapján szervezkedett a kálvinista egyház és felhasználta az oláhok körében már némileg elterjedt kálvinistaságot, sőt a maga szempontjai szerint tovább folytatta a térítést. A kifejezetten egyházi misszióba a kulturális probléma annyira bele volt olvadva, hogy azt szétválasztani akkor merőben lehetetlen volt. Már pedig akkor ezt a kettős missziót Erdélyben egyik egyház sem szolgálhatta a társadalomépítésre nézve jobban, mint a kálvinista. A katolikus, a melyben szintén nagyfokú ilyenemű erő volt, Erdélyben a XVII. század elején minden tekintetben hátramaradt, elerőtlenült. Míg Magyarországon az ellenreformáció hatalmas szociális tényezővé tette ismét a római katolicizmust, addig Erdélyben működésének alig volt tere. A luteránus egyház egészen német nemzetivé szervezkedett, az unitárius pedig épen a kálvinizmussal folytatott harczi után a kálvinista fejedelmek alatt hanyatlásnak indult és számbeli erejéből is veszített. Különbösen is, tagadhatatlan tény, hogy az orthodox kálvinizmus s maga Bethlen Gábor is ellenszenvezett az unitarizmussal majd annyira, mint a katolicizmussal s ha éppen üldözőbe nem is vette, de akadályozni próbálta

érvényesülését. A kálvinizmus a székelyek és magyarok nagy részének vallása volt, fejedelmi támogatásban részesült, teljesen a magyar gondolkozáshoz idomult s a benne rejlő szociális és etikai erőnél fogva akkor legalkalmasabb volt arra, hogy társadalomépítő tényező legyen.

Bethlent vallási meggyőződése is kényszerítette arra, hogy az oláhokat a maga vallása híveiül nyerje meg, de ezen felül világosan tudta, szavakban is kifejezte, hogy a kálvinista hit és egyházszervezet által kulturális hatás alá fogja őket vonni. — Ezért a magyarokkal ugyanazon egyház kötelékébe sorozta az áttért oláhokat, de nemcsak hogy nem próbálta őket megmagyarosítani, hanem követelte, hogy templomi szer-tartásaikat anyanyelvükön végezzék.

A kálvini szellem demokratizmusa talán sehol olyan tudatos formát nem öltött, mint Bethlen Gábor országépítő programjában, mert ez a nagy fejedelem általa egy alacsony színvonalon álló népet akart a kultúra magasabb régióiba vonni, hogy aztán valamikor a politikai életben is számottevő elemmé növekedjék. A híggattabb oláh tudósok ezt maguk is elismerik, sőt azt is bevallják, hogy az avult ószláv nyelv és kultúra helyébe a maguk nemzeti jellegét ez a kálvinizáló törekvés segítette a fejlődés útjára. Az oláhok áttérítése nem sikerült sok minden gátló körülmény miatt, de azért oláh kálvinista gyülekezetek szép számmal voltak s általuk az egész oláhság egy magasabb kultúrfok fejlődési irányába tereltetett.

A társadalomépítő program koronája az iskolaügy s ezzel együtt a szellemi művelődés gazdag támogatása volt. E tekintetben Bethlen Gábor intencziói sokkal komolyabb s a jövő fejlődés szempontjából mérhetetlenül nagyobb eredménnyel jártak, mint ahogy azt általában hiszi és tudja a közvélemény. Csakhogy ezt az eredményt a későbbi évtizedek története mutatja meg világosan.

Bethlen Gábornak iskolaépítő és iskolasegítő mozgalma eléggé ismeretes történeti tény. Okleveles emlékek tanuskodnak arról, hogy alapítványokkal, vagy adományokkal támogatta a kassai, debreceni, váradi, huszti, nagybányai, nagyszombati (ref.), dési, kolozsvári, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi és enyedi skólákat s gazdag dónációval vetette meg alapját a gyulafehérvári kollégiumnak, a melyből Erdély állami egyetemének kellett volna kifejlődnie. A felsorolt iskolák közül többről végrendeletében is megemlékezik. De különösen két iskola köszönheti Bethlennek nemcsak anyagi fundáltatását, hanem századokon keresztül átöröklődő hivatástudatát is, a kolozsvári és a gyulafehérvár—nagyenyedi kollégiumok. Egyiket sem ő alapította, de általa emelkedett mindkettő Erdély közoktatásában és művelődésében vezető tényezővé és irányadóvá. A gyulafehérvári gazdag adományaival s szerető gondoskodásával egyetemi színvonalra emelte; a kolozsvári pedig azáltal

lett triviális skólából főiskolává, hogy az 1622. évi országgyűlés rendje a fejedelem egyenes felhívására jelölték meg a „farkas-uccai pusztá telket, amely akkor *vacal-t*“ az alapítandó kollégium helyéül. Akkor mindjárt nem lett belőle kollégium, de ezen országgyűlési végzés alapján költözött erre a telekre az óvári református iskola akkor, a mikor a fehérvári már hanyatlásnak indult s nagy professzora, Apáczai Cseri János kénytelen volt ide menekülni. E két kollégium kifejlesztett tanügyi rendje, kormányzata, szelleme terjed el később a többi református iskolákban, az idővel kollégiummá emelkedett székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi és szászvárosi kollégiumokban, de hatásuk nem maradt el az unitárius és katolikus iskoláknál sem, csakhogy természetesen mindenütt a sajátos egyházi célokhoz idomulva.

Ismeretes dolog, hogy a németországi reformáció a maga szervezte iskolákban a humanizmus szellemét tette a köznevelés alapjául, de aképpen, hogy azért az iskola mégis egyházi jellegű maradt. Ez a humanista iskolarendszer részben a protestánsok, részben a jezsuiták révén Magyarországon is elterjedt már a XVI. században, de Erdélyben jóval később vert gyökeret. A szászok iskolái az egyetemes fejlődésre keveset hatottak, mert csak a maguk szükségleteit szolgálták, János Zsigmond és Báthory István nagyszerű kezdeményezései alig, vagy éppen nem jutottak túl a kezdeten. Bethlen Gábor trónrajutásakor csak alsóbb fokú iskolák voltak Erdélyben, amelyekben tanítottak ugyan latinul is, de magasabb képzést, igazi tudományos műveltséget nem nyújtottak s így ezt csak azok szerezhették meg, akik elég vagyonosak voltak arra, hogy külföldi iskolákba mehessenek, vagy akiket főúri vagy fejedelmi támogatás juttatott el a külföldi egyetemekre. Ilyen kevés volt, mindenestre kevés arra, hogy általuk az erdélyi társadalom kulturfoka emelkedhessék. Pedig a társadalómépítő politika egyetemes kulturális emelkedést kívánt, ezt pedig csak a hazai oktatásügyi kifejlesztésétől lehetett várni.

Bethlen is azon kezdte, hogy tehetséges ifjakat segített Heidelbergbe vagy más németországi protestáns egyetemre menni, hogy azok hazatérve professzorok és skólamesterek legyenek. Ezekről várta az erdélyi kálvinista papságnak s majd általuk az erdélyi népnek kulturális értelemben vett nemesítését.

1622-ben az országgyűléssel mondatta ki egy akadémiai fokú iskola fundálását, a mely élete utolsó éveiben Gyulafehérvárt meg is nyílt. Valószínűleg több ilyen iskolát is akart idővel alapítani, azonban korai halála abban is meggátolta, hogy a gyulafehérvárit teljesen kifejlessze. Nem is fejtett azzá, a mivé ő akarta tenni, de Bethlen Gábor tudatosan átgondolt terveit úgy ez, valamint a nyomán támadt többi erdélyi iskola nagyjában mégis megvalósította.

Bethlen Gábor példamutatására nemsokára mások is, és pedig minden felekezeten levők érdemes és méltó dolognak tartják az iskolák segítségét és alapítását, de mivel Erdélyben a XVII. században még állandóan a kálvinista egyház az uralmon lévő társadalmi ható tényező, azért különösen a kálvinista iskolák szelleme hatott erősen, következetesen és jótékonyan az erdélyi művelt középosztály kialakulására.

A Bethlen-kollégium történetének legavatottabb és legobjektivebb megírója állapítja meg erről az iskoláról, de mi általánosíthatjuk az egész XVII. századbeli erdélyi magyar közoktatásra, hogy az a szó legnemesebb értelemben *nemesítő misszió* volt. Az a tudományos és vallásos szellem, a mely a gazdag fundációk által a legszegényebb néposztályt is átjárhatta az iskolákból, valóban országos jelentőségű kulturiényezőkké tette ezeket az alma matereket, mert ezer és ezer családot emeltek a műveltség magasabb fokára. Számuknál és erejükénél fogva a kálvinista iskolák voltak a vezetők s így a kálvinizmus szelleme általuk a fejlődést szolgáló szociális erővé lett. A magyar vármegyék kisbirtokos nemessége, de különösen az eddig jóformán csak katonáskodó székely középosztály ezen iskolák által lett részese annak a műveltségnek, a mely akkor Európaszerte a legmagasabb kulturfokot jelentette. Ez eredetileg nem volt jellegzetesen magyar s egy tisztán magyar lélekből fakadt közoktatási szellem nem is fejtett ki nálunk sohasem, de az eredetileg olasz és hozzánk német hatáson keresztül érkező humanizmus eléggé áthasonult a magyar lélekhez s tartós, egységes közszellemet tudott teremteni. A kálvinizmus is, a humanizmus is idegen talajon virágzott ki, de annyira internációnális karaktere volt, hogy mindenütt nemzetivé tudott alakulni. Az erdélyi magyar iskolák magyar intézmények voltak, azzá fejlődtek s éppen abban áll el nem muló értékességük, hogy művelt, tudományos alapon nyugvó magyar középosztályt s ezáltal magyar közszellemet teremtettek. Ebben nemcsak a kálvinista iskoláknak van részük, hanem az unitárius és katolikus egyháziaknak is. Csak a kezdő szerep a kálvinistáké s legelsősorban *Bethlen Gáboré*.

Végrendeletében, alapító levelében, országgyűlési propozícióiban s más fennmaradt írásaiban félre nem érthető módon kifejezte, hogy *az oktatásügy támogatását politikai missziónak tartja*. Ő maga, a ki nem volt nagy tudású ember, de politikai éleslátása generális nézőpontra birta emelni, *világosan látta, hogy az erdélyi probléma a magyarság kulturfokának emeléséből áll*. A társadalmi konszolidáció csak akkor mehet végbe a magyarság vezető jellegének megtartásával, ha a műveltségben a számra és súlyra nézve is vezető magyarság az első helyen áll.

Erre a munkára ő jelölte meg az alapokat s utódja ezekre az alapokra épített. Az eredmény nem is maradt el, mert a XVII. sz.

végére már ezer és ezer magyar, székely, sőt oláh családot nemesítettek az erdélyi iskolák a műveltség magasabb fokára s teremtették meg azt az erdélyi középosztályt, a mely adta a XVIII. század tespedő korában a nemzeti erőt fenntartó papokat, tanítókat, tanárokat, községi jegyzőket táblabírókat és kisbirtokosokat, a kiknek konzervatív, de erősen nemzeti szelleme Erdélyt a magyarság számára fenntartotta.

*

Bethlen Gábor alkotó energiája országépítő, társadalomszervező munkájában nyilatkozott meg. Ezekben van hatásának örök értéke, mert ezek illeszthetők bele a kollektív fejlődés menetébe. Erdélyt a kialakulhatóság útjára vezette s egyben megjelölte a megoldandó problémákat. E problémák nála a XVII. század lelki világába burkolva nyilatkoznak meg s ennek a századnak eszközeivel igazodnak a megoldás felé. De a történetvizsgálat ki tudja bontani az örökké értékést a korszerű színezésből s a ki objektív igazságot, vagy ma is megoldásra váró problémát keres Bethlen Gábor századának zavaros, nyugtalan eseményfolyamában, az látó szemmel azt is megtalálja.

Erdély világhelyzete ma is az, a mi századokkal ezelőtt volt s ha sorsa még megoldásra vár, az a megoldás bizonyára csak a helyzetéből fakadó lehet. A napi események zürzavara elhomályosítja szemünk előtt a helyzet nagyszabású adottságát s ez a megítélésben s a sorsa intézésében is tévedésekre vezethet.

A történelem a fejlődés nagy arányait mutatja meg s így talán tisztább képet is ad a helyzetről. Nekünk úgy látszik, hogy Bethlen Gábor megértette Erdély helyzetét s országépítő munkája ebből a nagyszerű megértésből fakadt.

(Kolozsvár.)

Makkai Ernő.

A remete és az angyal.

Egyes tárgyak népszerűségének legizmosabb bizonyága az az élet-erő, mely évszázadokon át a lehető legszélesebb körben biztosította fennmaradásukat. Ez a szívósság mintegy arról tanuskodik, hogy már magában a nyers anyagban is van valami megkapó, lelkeket lenyűgöző erő. Ezt az igazságot mi sem igazolja meggyőzőbben, mint *A remete és az angyal* parabolája. A zsidó eredetű legenda, mely már a *Vitae patrumban* és a *Koránban* is megtalálható, megérdemli, hogy kissé behatóbban tárgyaljuk.

Találkozunk vele *Jacobus de Vitriaco* egyik beszédében, *Johannes Junior Scala* coelijében, a *Gesta Romanorum*ban, egy középkori *conte dévot*ban is. Ezekre a változatokra utalt már *Gaston Paris*¹. *Katona Lajos* kutatása még aprólékosabb. Az említetteken kívül rámutat *Étienne de Bourbonra*, *Odo de Ceritonara*, *Étienne de Besançon* *Alphabetum Narrationum*jára, a magyar *Taxonyi János* gyűjteményére, miután a székely népmesét, *Tatár Péter* ponyvatermékét fejtegette, továbbá *Temesvári Pelbárt* és *Laskai Oszvöld* forrásait kinyomozta. Mellékletül teljes szövegükben kiadja a *Scala coeli*, *Temesvári Pelbárt*, *Laskai Oszvöld*, a *Vitae patrum*, a *Speculum exemplorum* változatait. *Gaston Paris* az összehasonlítás hajszálfinom eszközeivel dolgozott, *Katona Lajos* a nagy tudással kikutatott anyag összevetésében sematikus, csaknem matematikai ridegségre törekedett, *Binder Jenő* értekezése pedig nagy folklóre-anyagot ölel fel, s a tárgy népköltészeti jelentőségét élesen megvilágítja.³

Mi a tárgyhoz más ösvényen törekszünk. A székely népmesén⁴

¹ Ld. *L'ange et l'ermite* cz. dolgozatát *La poésie du moyen âge* cz. könyvének VI. kiadása I. k. 151—187. l.

² *Ethnographia* 1900. évf. 145—154, 199—211. l.

³ *Ethnographia*, III. 281 és IV. k. 131—134. l.

⁴ Az *Orbán Balázs* felfedezte *A zarándok és isten angyala* című mese (Arany-Gyulai: *Népköltési gyűjtemény* III. k. 384—388. l. A mese kiskapusi változatát közli az *Ethnographia* IV. k. 260. l.) nagy vitát keltett folklóre-irodalmunkban. *Arany László* értékes jegyzetet fűzött hozzá. (U. o. 456—457. l.) *Zunz* alapján közli a *Josua ben Lévi* és *Ilyés* próféta nevéhez fűződő változatot, a *Korán* XVIII. surájában foglaltat is. *Arany László* szerint az „ős zsidó mese” a szombatosok idejében irodalmi úton jutott el a székelyekhez. *Sebestyén Gyula* azt hangoztatja (*Párhuzamos idézetek* cz. dolgozatában, *Ethn.* I. k. 105—106. l.), hogy a székely mese

kívül van még *A remete és az angyal* parabolájának olyan változata, mely nemzeti és egyetemes irodalmi szempontból egyaránt felhívja a figyelmet. A Dugonics András *Csereijébe* ékelt parabola⁵ mint a mennyire világot derít a XVIII. század magyar irodalmának egyik irányára, a magyaros iskolára, másrészt *Voltaire*re utal, Voltaire pedig *Parnelle*re. Így Dugonicsnak kissé gyakorló átdolgozásából kiindulva, két remekművet méltathatunk.

Horváth János általánosságban már megállapította, hogyan bánt el Dugonics András a parabolával.⁶ Dugonics átdolgozásában nincs köszönet, röviden: Dugonics ezúttal is Dugonicsnak bizonyul. *Heinrich Gusztáv* kutatásai kiderítik, hogy Dugonics *Bátori Máriáját Soden Ignés de Castroja*, *Kun Lászlóját Bertuch Elfridája*, *Toldi Miklósát Christmann Der Statthalter von Corfuja* nyomán írta, *Prónai Antal Etelka* forrásai között különösen *Barclay Argenisének* a hatására mutatott. A *Voltaire Zadigjában* olvasott parabola átdolgozása *kicsiben* tükrözi mindazt, a mit a jelzett átdolgozások *nagyban* mutatnak, mintegy az író jellemének fővonásául: az anyag *kérges* markú kezelését s a körmönfont magyarosság sallangos cifrázkodásainak *lactea ubertasát*. Voltaire könnyed finomságainak szétmázolása legalább is olyan bűne Dugonicsnak, mint annak az anyagnak a vaskos szertezilálása, melyet *Etelka Kárjelben* című drámájában eszközölt *Shakespeare nyomán*.⁷ Milyen messze esünk *Bessenyeitől*, ki *Voltaire* bölcselkedését buzgón követi, eszméit híven sugározta.⁸

részleteiben is egyezik a *Gesta Romanorum* egyik elbeszélésével, melyet a nép *Haller János* fordításából vehetett át. *Dr. Lázár Béla A Gesta Romanorum hatása a magyar népköltészetre* című értekezésében (*Ethn.* II. k. 233–234. l.) már kiélezi az ellentétet is: míg a *Gesta Romanorum* elbeszélésének célja az aszkézishirdetés, addig a népmese csak mulatságos történetet nyújt. *Binder Jenő* (*Ethn.* III. k. 281–282. l.) gazdag bibliografiai és folklore-anyaggal felfegyverkezve éles, erős támadást intéz Lázár felfogása ellen. Arra utal, hogy a székely mese és a *Gesta Romanorum* elbeszélése között olyan lényeges különbségek mutathatók ki, hogy inkább a mesetípus egyik változata lehet a forrás, mint a *G. R.* A székely mesét *Beledi P. Miksa* is tárgyalja *Keleti motívumok egy nyugoti mesében cz.* cikkében (*Ethn.* III. k. 327–329. l.), kinek felfogását *Binder Jenő* élesen elítéli (*Ethn.* IV. k. 130–134. l.). *Katona Lajos* (*Ethn.* XI. k. 148. l.) óvatosan mondja, hogy a székely mese, ha a *Gesta Rom.*-ból indult is ki, nem a *Haller*-fordítás révén, hanem kerülő úton jutott a székelységhez. Éppen ez a „kerülő út“ okozza a bökkenőt. Azt hiszem, — ezt általánosságban mondom — ha folkloristáink a mesék nyomozásában a földrajzi tényezők szolgáltatták mozzanatokot is tekintetbe veszik, ha meglesik a mesevándorlás útvonalát, biztosabb eredményre jutnak, mint, teszem, *Bédier* és követői a *chanson de gesteek* kutatása terén. A székely mese valóban a *non liquet* ridegségével mered felénk.

⁵ Dugonics III. sz. 4. r.

⁶ Horváth János: *Dugonics „Cserei“-jének forrása.* (Egy. Ph. K. 1907. évf. 558. l.)

⁷ Ld. *Bayer József: Shakespearei nyomok (Kisf.-Társ. Évkönyve XXIII. k.)*

⁸ Ld. *Beöthy Zsolt* klasszikus *Bessenyei*—*Voltaire*-összehasonlítását *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban cz.* könyve II. kötetében.

Voltaire *Zadig*jának huszadik fejezetében olvassuk a remete paraboláját: Zadig őszszakállú remetével találkozik, ki a sors könyvéből olvasott. Zadig nagy tisztelettel viseltetik az agg iránt, kinek társalgásából fenkölt szellem szikrája csillogott. Ellenállhatatlan varázs vonzotta hozzá. Társául szegődik. Pompás kastélyba jutnak, hol pazarul szolgálják ki őket. Majd útra kelnek. Zadig meglepődve tapasztalja, hogy a remete elcsente a gazdag úr drágakő ékesítette poharát. Zsugori ember házába érnek, ki szolgáljával az istállóba utasítja őket. A remete hálából felajánlja neki az arany poharat. Mindent megmagyaráz a meghökkent Zadignak: a hiú, pazar vendéglátó a lopás után bölcsesé, a fősvény az ajándék ihletésére vendégszeretővé válik. Majd békés hajlékba érkeznek, melynek gazdája bölcs nyugalomban élt. A vándorokat szívesen fogadta. A kellemes csevegés befejezte után kijelöli hálólhelyüket. El is búcsúztak, mert a remete kora hajnalban útra akart kelni. Pirkadáskor valóban felkölti Zadigot, de távozásuk előtt felgyújtja a vendéglátó házát. Később özvegyasszonyhoz szállnak, kinek minden reménye unokaöccsében egyesült. Távozásukkor ez kíséri őket a rozoga hídhöz. Mikor ide érnek, a remete a folyóba veti a kísérő gyermeket. Az ájuldozó Zadignak megmagyarázza, hogy a felgyújtott ház helyén vendéglátójuk mérhetetlen kincset talált, a gyermeket pedig azért pusztította el, mert ez nagynénjét ölte volna meg. Egyszerre megifjúdik az agg, fényes alakot ölt, két vállát szárnyak borítják. A térdre rogyó Zadigot fenséges tanításban részesíti. Mikor ez vitatkozni akar vele, Jesrad angyal a tizedik szféra felé repül. Zadig megalázkodik, az angyal pedig buzdítva kiáltja a levegőből: „Tarts Babylonba!”⁹

Az angyal-motivummal találkozunk Voltaire egyéb műveiben is. A *Le monde comme il vaban*¹⁰ Ituriel angyal *Baboucot* azzal bizza meg, vizsgálja meg Persépolist.¹¹ Babouc tapasztalataitól teszi függővé, javítsa-vagy kiírta e a várost. Mikor megtud mindent, szabadjára engedi Persépolist.¹¹ Nem kevésbé érdekes Voltaire *Memnonja*. Memnon szemrehányást tesz az álmában megjelenő égi lénynek, miért nem jelent meg a múlt éjjel, legalább balgaságaiban megakadályozta volna. Erre az angyal kifejti Memnonnak, hogy tökéletesség dolgában a világok fokozatosan emelkednek, de a mi földünk majdnem legalul van.¹³

Ha a *Zadig*ba ékelt parabola egyik fontosabb indítéka Voltairenél nem új is, annál meglepőbb az ősi történetecskének viszonya a regény egészéhez. Zadig a legmulatságosabb kalandokon megy át, míg egyesül *Astarté*val. Ebbe az általános s az egyetemes irodalomban is jól ismert

⁹ *Zadig* XX. fejezete, *Garnier frères* kiadása 99—104. l.

¹⁰ 1746-ban írta.

¹¹ Persépolis Parist jelenti.

¹² *Garnier* kiadása 1—17. l.

¹³ Ugyanott, 18—24. l.

keretbe illeszkednek azok a mesék s elmés anekdoták, melyek nagyrészt keleti eredetűek: az ephesusi matrona története, a kutya és a ló felismerése a pusztá nyomok után, a Mithras-templomába lépés elmés eldöntése, a törpe elárulta titok, a perdöntő kő, a csillagimádás megcsúfolása a gyertyafénynyel, az özvegy máglyahalálának hagyománya, a kincstárnok-szerzés ravasz és mulatságos módja, a szeretőhódítás elmés ötlete, a bonczok anyagi támogatásának megnyerése, a mágus feladta rejtvények megoldása. Maga Voltaire utal a keleti hagyománykincsre a regényhez fűzött jegyzetében, mikor *Zadig* meg nem írt kalandjaira hivatkozik.¹⁴

A felsorolt történetecskékhez járul a remete parabolája. Voltaire ugyanazt a célt akarja elérni vele, mint a többivel, mi azt jelenti, hogy eszközöknek tekinti őket. *Garcias Péter lelke*nek a meséjére emlékezteti az olvasót. *Le Sage Gil Blas*-ában bizonyára nem a mulatságos kalandok a legfontosabbak, hanem mindaz, a mit belőlük tanulhatunk. Voltaire úgy hat az olvasóra, mintha *Rabelais*-vel tartana: „Mindazonáltal nem kell itt maradni, mint a szirének énekénél, sőt magasabb értelem szerint kell tolmácsolni azt, amit esetleg vidámságból mondottnak gondoltok.“¹⁵ Voltaire *Zadig*-jában¹⁶ is a tanulság a legfontosabb, minden mozzanat ide tart, erre törekszik. A mű eszméje a *végzet*. A sok czifra kaland a sors szeszélyét jelzi. Ugyan van-e parabola, mely a végzet kérdését szebben érzékítené, mint éppen ez, s lehetséges-e, hogy a sors jelentőségén töprengő elme figyelmét éppen ez a parabola kerülte volna ki? Voltaire regényének legképtelenebb kalandjai s leggorombább véletlenei a végzet sajátos jellemét magyarázzák. A *εἰςρομύην*, a kizmet, a predestináció komolyabb, súlyosabb vagy fenségesebb kifejezésre találtak már, de a világ-irodalom kevés írója nyúlt e kérdéshez olyan finom elmeéllel, szellemes találékonysággal, mint Voltaire. Meseirodalmunkban jól ismerjük azt a Krisztus-mondát, melyben Péter is szerepel: Krisztus addig nem segít a vajudó anyán, míg Péter olyan jelet nem lát az égen, mely a kised sorsára biztató. Ha Voltaire ismeri ezt a mesét, bizonyára épen úgy felhasználta és kimélyítette volna, mint a remete paraboláját.

Képzeljük csak el, hogy a becsülettel kivívott diadal után a csúful

¹⁴ Két, általánosságban mondott véleményre is hivatkozhatunk. „Zadig — mondja *Landsberg* — lehnt sich stark an *Ariost* und an *Tausend und eine Nacht* an. (Ld. *Strauss* *Voltaire*-jében 162. l.) *Lanson* valamivel részletesebben nyilatkozik: „Zadig est fait de matériaux de folklore qui lui sont parvenus par les voies les plus diverses, *l'Arioste* et *Boccace*, *Thomas Parnell*, récits arabes, persans, chinois.“ (*Lanson: Voltaire*, 149. l.) Ld. még Horváth János becses jegyzetét az ephesusi matronáról. (Értekezése 550. l.)

¹⁵ Toutefois pas demeurer là ne fault, comme au chant des sirènes, ains à plus hault sens interpréter ce que par adventure cuidiez dict en gaieté de coeur. (*Gargantua*, 4. l.)

¹⁶ A regény pontos czíme: *Zadig ou la destinée*.

rászedett Zadig kétségbeesve bolyong az Euphrates partján, a Gondviselés ellen zúgolódik, mely őt lépten-nyomon üldözi. A regényességre törekvő író valami hősi öngyilkossági jelenettel adta volna meg a csattanót, Voltaire, a filozófiai regényírás mestere másként jár el: a remetét kergeti hőse útjába, ki kezében a sors könyvét tartja, melynek Zadig egy betűjét sem képes megfejteni. Érezzük, hogy a remete parabolájának itt van a legalkalmasabb helye, mert a sors titkaival nem a szelidfolyású napok csendjében bibelődünk, hanem a szenvedések sivár éjszakáin. Jesrad angyal intése egészen kifejezi a parabola Voltaire értelmezte jelentőségét: „Gyenge halandó, ne szállj vitába az ellen, mit imádni kell.“ „[Faible mortel cesse . . . cesse de disputer contre ce qu' il faut adorer.“]¹⁸ A végzetten nem vitázhatunk, csak megadással közeledhetünk feléje.

Azt könnyen értjük, hogy bárki is feldolgozhat valamely mesét, de a *quo modo* már titkosabb rúgók felé tereli a kutatók figyelmét. Érdekes, hogy Leibniz is megérinti azokat a kérdéseket, melyek a mi parabolánk mélyén lappanganak. Így egy Arnauldhoz intézett levélben kielezi, hogy a jövőt összhangzásba kell hoznunk Isten akaratával.¹⁹ Nem így történik-e minden a mi mesénkben? A *most még* ártatlanokat nem azért veszíti-e el Jesrad angyal, hogy a jövő Isten akarata szerint tisztább, szebb és nemesebb legyen? „Mindazok, — mondja Leibniz — kik a dolgok rendjével nincsenek megelégedve, nem dicsekedhetnek azzal, hogy Istent illő módon szeretik.“²⁰ Ez az elv nem egyezik-e a tanulással, melyet Voltaire fűzött a parabolához, azzal a különbséggel, hogy ez a tanulás Leibniznél az optimista, Voltairénél a pesszimista bölcselkedés kihangzása. Bizonyára feltűnő, hogy Leibnizre is kitértünk, de e kitérés jelentősége rövidesen kiderül majd.

A parabolában Zadig vitatkozik Jesrad angyallal, más szóval, Voltaire az ősi meséhez gondolatokat fűz. Ez bizonyára nem új dolog. A *Gesta Romanorum*ban elég tenyeres-talpas okoskodást olvashatunk a parabola után. A *De l'ermite qui s'accompagna a l'ange* című középkori francia mesében olyan körülményeskedő pepecselés járul a történethez, hogy még a papságnak is kijut a maga része, mintha Apáti Ferencz „Feddő ének“-ét olvasnók. Voltaire elmékedése nem fellújt kenetesség vagy erőszakos tanítgatás, hanem finomult gondolatfűzés, nemesebb tanulságkifejtés, nagy szellem harczraszállta másik nagy elmével, hogy úgy mondjam, *Voltaire és Leibniz csatája*.

A póruł járt Memnon megkérdezi az álmában megjelenő szellemtől, elfogadható-e egyes költők és filozófusok tanítása, hogy a világon minden

¹⁷ A 99. lapon.

¹⁸ A 104. lapon.

¹⁹ Leibniz: *Értekezések*. (Phil. Irók Tára, 71. l.)

²⁰ Ugyanott.

jól folyik?²¹ Zadig is súlyos kérdések megfejtését sürgeti Jesrad angyaltól: miért kell az ártatlan gyermeknek meghalnia, szükségünk van-e arra, hogy bűnök vagy csapások látogassanak bennünket, hogy a jók szenvedjenek? Könnyen kitetszik, hogy Voltairét elsősorban Leibniz rendítette meg, kinek a *monadologiáról* és a *harmonia praestabilitáról* hirdetett elveit már *Zadigban* kipellengérezi.²¹ Nem hiszi azt, a mit Leibniz hirdetett, hogy ez a mi világunk az összes elképzelhető világok között a lehető legjobb világ, különben nem adta volna Zadig szájába azokat a kérdéseket, melyekkel ez az angyal ostromolja. Ezt az igazságot megvilágíthatja *Candide* is.

Azok a szemenszedett kalandok, melyeken *Candide*, a fiatal Thunder-tronckh báró, Cunégonde, Pangloss, a vénasszony, Paquette és Giroflée keresztfülmennek, éppen visszájára fordítják Leibniz optimizmusát. Mint a mennyire kigúnyolja Panglosst, éppen annyi rokonszenvet érez Martin iránt. Pangloss az optimista Leibniz, Martin a pesszimista Voltaire. Pangloss kegyetlen viszontagságai után is rendületlenül ragaszkodik bölcselmi álláspontjához, a harmonia praestabilitáéhoz. Jesrad angyal szavai is komolyan, ünnepiesen hirdetik: ez a világ nem lehet bajok nélkül, mert különben a föld más világ volna, mint a mi, más rend uralkodnék rajta, de ez a tökéletes rend az Úr birodalmához illik, kihez a bajok nem férközhetnek.²² A remete parabolájának tanulsága ugyanaz, mint a *Candideé*: ha Zadig arról ábrándozik, hogy e világnak tökéletesnek kell lennie, ugyanolyan álmvilágba téved, mint Pangloss, ki ezt valóban a legjobbnak tartja. Mit is mond *Leibniz* a jók ádáz sorsáról és az ártatlanok szenvedéséről? Leibniz mindezt látszatnak tekinti, mert „minden dolog és így a szellemek is a lehető legnagyobb tökéletességet érik el”.²³ Azt hangoztatja, hogy a legjobbat Isten bölcsesége megismerte, jósága választotta, hatalma létesítette.²⁴ Zadigot Jesrad angyal észretéríti: az elme e merész lendületű erőlködése csak *flatus vocis*, ez a világ gyarló, mert a tökéletesség csak Istenhez illik. Mikor *Pangloss* a dervistől kérdi, mi az élet célja, ez így felel: „Te taire.” Mikor *Zadig* a titkok megfejtését lesi, az angyal ezt tanácsolja neki: „Cesse de disputer!” Mintha *Leibniz* ezt mondaná: »Ez a világ a lehető legjobb, örüljünk.« Mintha *Voltaire* ezt hirdetné: »Ez a világ a lehető legrosszabb, törődjünk belé.«²⁵

²¹ Voltaire: Memnon 23–24. l.

²² *Zadig*: 52. l.

²³ *Zadig*: 104. l.

²⁴ *Leibniz*: Érték. 109. l.

²⁵ *Leibniz*: Monadologia (Ph. I. T.-ban *Érték*. 181. l.)

²⁶ *Strauss* néhány sorban ügyesen jellemzi *Voltaire* regényeit, melyek között különösen a *L'ingénu*t méltatja a legrokonszenvesebben (*Dav. Fr. Strauss: Voltaire*, 75–77. l.) *Faguet*, ki különösen *Voltaire* egyéniségének gyengeségeit és nézeti ellenmondásait mutogatja, regényeiről csak egy-két elejtett megjegyzést tesz a *Faguet*:

Már Fréron²⁷ észreveszi, hogy Voltaire a parabola tárgyát Parnell²⁸ költeményéből meríti. Hogy Voltaire *Candide*-jában Fréront holmi röpiratgyártónak minősíti,²⁹ érthető, ha arra gondolunk, hogy Fréron nem vette észre Voltaire célját, mikor ez Parnell anyagához nyúlt. Valóban lényeges az eltérés Voltaire és Parnell felfogása között. Parnell *The Hermit*-jének³⁰ tárgya lényegében ugyanolyan, mint a középkori gyűjtemények elbeszélése. Így a *Gesta Romanorum*tól is a remete töprenkedésének indítékában és a kalandok eltérő egymásutánjában különbözik.

Tagadhatatlan, hogy Parnell leleménnyel dolgozta fel ezt a történetet. Különösen négy mozzanatról tetszik ki a művészi alakítás. Elsősorban megragadó hasonlataira utalok. Milyen elbűvölő a remete csudálatát megvilágító hasonlat:

Thus look'd Elisha, wohen, to mount on high
His master took the chariot of te sky;
The fiery pomp ascending left the view;
The prophet gaz'd and wish'd to follow too. (237. l.)

Elis'arcza is bámulóra vált,
Hogy mestere az ég útjára szállt.
A tűnő fény már alig cikázik . . .
Ámultában repülésre vágyik.
[Elisa Illés próféta tanítványa volt.

Másodszor leírásai hangulatosságát kell kiemelnem, melyek a kalandok közé eső hézagokat betöltik s kellemes pihenőkül szolgálnak. Az angyallá alakulás ecsetelése nagy művészetre vall, különösen ha a nyers változatokkal hasonlítjuk össze. Így a *Gesta Romanorum* ijja hamarosan megjelenti, „hogy ő Isten angyala volna.“ Mennyivel művészebb, mikor *kiderül*, hogy *angyal* az érthetetlen cselekedetek művelője. Az átalakulás rajzát csaknem odaleheli, olyan finom, olyan légies képet rajzol róla.

Dix-huitième siècle, 199–288. l., Haraszti Gyula *Candidet* tárgyalja körülményesebben, melynek az optimizmus ellen irányuló célzatában nagy cinizmust és mephistói vigyorgást lát. (*Egyetemes Irod.* II. k. 399–400 l.) *Lansonnak* Voltaire regényeiről adott jellemzése éppen olyan remek, mint a mű maga egészében. *Candide* mesteri fejtegetését kell kiemelnem, továbbá azt az élelátást, melylyel észreveszi, hogy Voltaire regényeiben a foglalkozások, az ethnos lélektana, a gúny, a bohózkodás, némi festői realizmus s a művek alapjául szolgáló bölcselmi nézet a legfontosabb mozzanatok. (*Lanson: Voltaire*, 146–154. l.)

²⁷ Gaston Paris tanulmányában, 153. l.

²⁸ Parnell Tamás, angol költő 1679–1717.

²⁹ A 190. lapon.

³⁰ Ld. Nolte és Ideler gyűjteményét, II. k. 231–237. l. A Voltaire-Parnell-kérdésben csupán egy tényező ejti gondolkodóba a forráskutatót. Így már Gaston Paris utal arra, hogy a felgyújtás mozzanata nincs meg Parnell költeményében, de megtalálhatjuk Johannes Juniornál, a középkori francia mesében s Voltaire *Zadig*-jában (*Gaston Paris: L'ange et l'ermite* 165. l.)

Míg a *Gesta Romanorum* elbeszélésében egy-egy tett elkövetése után a remete úgy kiált fel, hogy társa nem is angyal, inkább ördög, Parnell remeteje *embert* lát benne. Így azok az érzelmek, melyeket az ifjú cselekedetei láttára kifejez, lélektanilag megokoltak. Parnell a remete ámulatát, döbbenetét, szörnyülködését és haragra lobbanását mesterien tolmácsolja.

Feltünőbb a különbség az erkölcsi tényező kifejezésében. A *Gesta Romanorum* elbeszéléséhez csatolt magyarázat, mint a hogyan a gyűjtemény többi elbeszélésében is megszoktuk már, szélesre taposott oktatgatás, míg a Parnell költeményében kifejezett tanulság úgy hat az olvasóra, mintha fojtó ködből szabadulna s a fényvillanásra fellélekzenék.

Dugonicsról Voltairere, Voltaireről Parnellre tértünk, röviden: forrásról-forrásra haladtunk. Észrevehettük, hogy mindegyiknek más a célja: Dugonicsé a finom alap érdes megfestése, Voltairéé az ürügyül használt mesetárgyhoz fűzött bölcselmi tartalom nagyobb jelentőségének kidomborítása, Parnellé — ezt egy szóval is megállapíthatjuk — *a művészet*. Ne higyjük, hogy Dugonicsnak a filozófiához nem volt érzéke. 1760-ban és 1761-ben Nagy-Károlyban bölcsélettel foglalkozik s a piarista törekvésekhez híven, különösen az új rendszerekkel. *Defensio de Wolffiana praeexistentia animorum* című dolgozatában *Leibniz* alapos ismeretéről tesz tanubizonyságot. 1771-ben Nyitrán a filozófia tanára.³¹ Azt hihetnők, hogy bölcselmi tudása áthatja lényét s megtermékenyíti munkásságát, mint a Voltaire-ét. Korántsem. Dugonics a bölcselkedés finom hajtását trágya-földbe ülteti. *Prónai* Antalnak igaza van: „Voltaire-höz neki valóban semmi köze.“³² Nincs akkor sem, mikor *Zadigot* dolgozza át. Mikor a remete-parabolát is „talpig megmásolta,“ nem csekély bosszúságunkra tette. Feldolgozásuk abban egyezik, hogy a reflektor erős fényével világít *egész* munkásságukra: ott a filozófiai törekvésre, itt az ízetlen daróckodásra. A különben közepes műveket írogató Parnell remekműve a sivatagból kimeredő oszlop ünnepi komolyságával hat reánk. Úgy vagyunk vele, mint *Arvers* híres szonettjével.³³ Mint ez, úgy Parnell *egyetlen* remekműve is megérdemli, hogy költője nevét megóvja a mulandóságtól.

(Arad.)

Dr. Elek Oszkár.

³¹ *Prónai Antal: Dugonics András életrajza* 31–33., 63. 70. l.

³² Ugyanott 67. l.

³³ *Arvers* Félixnek „Rejtett szerelem“ cz. egyetlen remekművét Szász Károly is lefordította. (Ld. *Anthologia a XIX. század francia lyrájából* cz. gyűjtemény I. k. 309. l.)

Szigeti József drámái. Kiadja Bayer József. A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára LXXXII. kötete 8-rétű 379 lap. Budapest, 1914.

Szigeti József a XIX. század második felének egyik kiváló színésze, Szigligeti mellett leghatásosabb és legtermékenyebb színműírója. Mintegy 22 műve közül nyomtatásban alig 5–6 jelent meg s ma már ezekhez is bajosan lehet hozzáférni, pedig nem egy műve, kivált a vidék kisebb színpadjain, ma is állandóan műsoron van.

A bevezető életrajzot Bayer József, a magyar színészet történetének legkiválóbb ismerője írta. Ő válogatta ki a közlésre legalkalmasabb 5 művet (A vén bakancsos, Becsületszó, Falusiak, Rang és mód, Kolostorból), ellenőrizte a szöveget s állította össze *kiadások* címen Szigeti műveinek jegyzékét, forrásmunkák címen a vonatkozó irodalmat. A közölt öt darab híven láttatja Szigeti írói tulajdonait. Szívesen vettük volna még a *Csizmadia mint kísértetet* is hatodiknak. De ezt a genret is jól reprezentálja a *Vén bakancsos és fia*.

Szigeti népszínműveinek cselekvényéhez a keret a nép, de a főszereplők már egy fokkal magasabb osztályból valók (kántor, kocsmáros, csizmadia), noha falusi alakok. Maga a történet rendszerint költői, néha naiv is. Jellemükben épp úgy általánosak, mint Szigligeti alakjai. Sőt Szigligeti hőseiben típus voltuk mellett is van szenvedély, több drámaiság. Itt van pl. a vén bakancsos huszár fia. Szinte veszélytelen, legfeljebb szentimentális. Szigeti jól ismeri a falu jellemző alakjait és szerencsés kézzel játszat el velők egy-egy érdekes történetet. De nem ismeri még magát a népet, a nép egyéni életét.

Ugyanez áll vígjátékaira és színműveire is. Nem tud vagy nem akar leereszkedni az egyéni tragikumig vagy komikumig. Itt van pl. a *Rang és mód*. Ennek meséje, jellemei oly kitűnően vannak megírva — a megoldásig, hogy ha a befejezésben Szigeti bátor mer lenni s a vígjátéki megoldás helyett, mint kellett volna, tragikait alkalmazni: akkor egyik legkiválóbb magyar drámánk volna. Még sok kifogást lehetne felhozni Szigeti írói eljárása ellen. Az egykorú kritikának is sok észrevétele volt. Ez észrevételek javarészét Bayer nagy pontossággal közli is. Ha a dramaturgia mai szemüvegén néznők csupán e műveket, bizony nehezen állanak meg a sarat. Azonban ekkor igazságtalanok volnánk Szigetivel szemben. Bayer helyesen és nyomatékosan mutat rá Szigeti történeti értékére: mint a színpadi műsor gazdagítója a legelső sorban áll.

Bayer életrajza igen sikerült. A régi nemzeti színészet szomorú korszakának keretéből egyre izmosabban előre törő *Nemzeti Színház* történetébe állítja bele Szigeti, a színészt és színmű-író. Elbeszéli Szigeti pályájának főbb mozzanatait s ismerteti a megjelenés, illetve az előadás sorrendjében az egyes műveket, a róluk mondott egykorú kritikákat. Ebben a tekintetben összeállítása teljesnek mondható. Történetet ír; ennek következtében egyéni és részletezőbb bírálatot nem gyakorol ugyan, de a megértés és helyes méltánylás valamennyi szempontját kellő mértékben hangsúlyozza. Dolgozata Berczik emlékbeszédénél részletezőbb, de a Polgárénál tömörebb és mélyebben szántó. Így céljának kitűnően megfelel.

(Szászváros.)

Dr. Kristóf György.

Jánosi Béla: *Szerdahely György Aesthetikája*. Akadémiai értekezés. Budapest, 1914. A M. Tud. Akadémia kiadása, 8 rétü 59 lap.

Jánosi Béla, az esztétika történetének írója, régi tartozásának tett eleget, mikor végre alapos és széleskörű tanulmányban Szerdahely György esztétikájának ismertetésére vállalkozott. Történetében alig egy oldalt szánt Szerdahelynek; más esztétika-történetírók egészen elfeledkeztek róla, a legújabb, Croce Benedek, legalább a nevét megemlíti a XVIII. század kisebb esztétikusai közt, a Baumgarten-követők nagy csapatában.¹ Nálunk Versényi György² és Radnai Dezső³ foglalkoztak újabban vele; de amaz csak *Aestheticáját* tárgyalta, emez meg többi műveit ismertette bővebben.

Jánosi most végre egész teljességében ismerteti Szerdahely esztétikai munkásságát. Igaz, hogy ez a munkásság nem jelent új, tudományos eredményeket az esztétikai gondolkozásban, de ránk nézve mégis értékes, mert egyrészt egy tudományosan képzett magyar elme fogékonyságát bizonyítja az akkor még nagyon új tudomány iránt, másrészt egy nyomot jelöl mégis a magyar esztétikai irodalom nagyon pusztá, nagyon elhanyagolt országútján.

Szerdahely nem volt eredeti gondolkozó. Jánosi alapos utalásokkal mutat rá, mennyire támaszkodott Baumgartenre, Meierre, Homera, Batteuxre, Riedlre, Sulzerre *Aestheticájában* és ezeken kívül meglepően nagy, olvasottsága alapján minden klasszikusra és majd minden újabb fejtegetőre többi műveiben. (*Ars poetica, Poesis narrativa, Poesis dramatica*)

Jánosi eljárása, a hogyan nyomról-nyomra rámutat Szerdahely forrásaira, — a mellett, hogy a szerző széleskörű tájékozottságának meglepő jele, — a legpontosabb filológiai módszerről tanuskodik. Úgy látszik mégis, hogy a nagy és érdekes olasz esztétikai irodalmat nem vette kellő figyelembe

¹ Croce helyesen írja nevét: magyar fordítója azonban Szerdahelyt ír.

² Az *aesthetica* hazánkban. Budapest, 1874. és Irod. Közlem. V. 436—440.

³ *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772—1817*. Budapest, 1889.

Szerdahely mintáinak kutatásánál, pedig valószínűnek látszik, hogy esztétikusunk ebből is ismerte legalább a latin nyelvűeket. E valószínűséget bizonyítani látszik Jánosi azon megállapítása (18. lap), hogy az esztétika szó értelme nem látszik eléggé szabatosnak Szerdahelynél. E tekintetben zavaróan az olaszok, kivált Muratori hathatott reá!

Ez azonban nem fontos. Érdekesebb az, hogy Szerdahely eklekticizmusa nem volt egészen szolgai. Nemcsak abban érezhető ez, hogy egyetlen mintáját sem veszi át egész teljességében, hanem abban is hogy az eredetiség problémáját minden mesterénél helyesebben próbálja megmagyarázni. Kár, hogy Jánosi ezt nem emelte ki jobban. Az is bizonyos, hogy Szerdahely minden egyes fejtegetése teljesen megfelel a tudomány akkori fejlettségének, ő maga mindenben kora tudományos színvonalán állott.

Csak hogy e kor tudományossága állott igen gyenge lábon éppen abban, a mivel legjobban el volt telve, az esztétikában. Az a hit, — mely egyébként balvélekedésnek bizonyult immár, — hogy Baumgarten egy egészen új tudományt alapított meg, midőn 20 éves korában írt művecskéjében (*Meditationes philosophicae de nonnullis ad poëma pertinentibus*) leírta e szót, *aesthetica*, mint egy különös tudomány nevét és 25 évre rá kiadta e tudomány rendszerét is *Aesthetica* czímen, lábba hozta a németeket, a kik csoportostúl vándoroltak Halleba a mestert hallani, majd Frankfurtba Meierhez, a hű tanítványhoz. Se elmélyíteni, se javíthatni nem jutott eszébe senkinek, a mit a fölfedező és az elterjesztő tanítanak, hanem mindenki nagy buzgalommal vetette magát arra, hogy a mit ezek csak félig, vagy nem elég bőven fejtettek ki, megragadja és új lére ereszsze. Prokrusztesz nem kinezta annyit áldozatait, mint a mennyi felé huzták, rángatták, nyujtották, összeszorították az új tudományt, mely különben is ellenmondásai-
val és határozatlanságával (a valószínű hamis is, nem is, a tehetség értelmes is, nem is, az ízlés értelmi ítélet is, nem is stb.) melegágya lett mindenféle okoskodásnak s ez okoskodások az új név és néhány új meghatározás ellenére is a régi csapásokra fordultak vissza és a szép megfejtésén, módosulásain, fajain, árnyalatain stb. lovagoltak.⁴ Szerdahely sem volt különb a többi baumgarteniánusnál. Csak mintha látóköre lett volna nagyobb. Ha Riedel és Sulzer voltak is állandóan előtte, sokszor fordult mégis másokhoz is. Hogy azután e mások segítségével sem tudott önállóbbá, eredetibbé lenni, azt ha tehetségének rovására írjuk is, talán menthetjük mégis azzal, hogy könyvét első sorban tanítványainak írta és akkor írta, midőn a hatalom szava egy évre rá előmozdította egyetemi tanárságából és örökre elvette kedvét, hogy tudományával foglalkozék.

⁴ V. ö. Croce tanulmányos fejtegetésével; **B. Croce**: *Esztétika*. Fordította Dr. Kiss Ernő (Budapest, 1914.) 213—221 és 244—251. l.

Az *Aesthetica* mellett írt egyéb munkáiban a Baumgartentől is, Meiertől is emlegetett „gyakorlati“ esztétikát akart írni Szerdahely. Mesterei sem voltak azzal tisztában, hogy mi is lehet ez; ő sem sokat törte a fejét és poétikát írt „gyakorlati“ esztétika gyanánt. Ebben sem eredeti; teljesen át van hatva a költészet pedagógiai hivatásától, mint egész kora elméletfrói mind. De igen helyesen emeli ki Jánosi efféle műveinek értékét magyar kortársaira nézve abban, hogy az ezekhez adott irodalomtörténeti összefoglalásokból értesültek először a modern népek irodalmáról.

(Kolozsvár.)

Dr. Kiss Ernő.

Heltai Gáspár reformátor és kora.

A kritikus nyugodtan várja az egyháztörténészek bírálatát s csak a míg ez megérkeznék, kér a szerkesztő úr szivességétől még egy-két szót, — a maga részéről utolsót.¹

1. Teljes méltánnyal veszem tudomásul a munka kiadásának módját és körülményeit; de e miatt még egy cseppet sem érzem, nem érezhetem indíttatva magamat a bírálatomban kifejezett ama kétségemnek visszavonására, hogy „ezt a feladatot alig 4 ívnyi terjedelemben nagyon bajos a tudományos alaposság követelményeinek megfelelően megoldani.“

2. Az 1557-iki végzés kimondotta vallásszabadság lehet „teljes“, „föltétlen“, (a kath. és luth. vallásra nézt) de nem „általános“; a kettő között nagy a különbség s dr. Lakos dolgozatában az utóbbi állítatik és én is ez *utóbbi*t vontam és vonom kétségbe.

3. Az erdélyi s az anyaországbeli vallási türelem különböző eredetének vizsgálatánál épp az a „*nagyon rövid*“ eljárás az, a mit kifogásoltam s egyszerűen „*odavetésnek*“ minősítettem; a szerző válasza pedig e részben csak ismétél s nem indokol, ennél fogva egyáltalában nem ad okot e véleményem megváltoztatására.

4. A kinek a reformáció egész története és szelleme, valamint közelebbről Melius egész munkássága s egyénisége nem elég „*egykorú adat*“: az már aztán igazán fel van jogosítva arra, hogy a Melius, valamint a többi reformátor türelmetlenségét politikai okokból magyarázza, csak arra nincs, hogy Pokolyt (ki az idézett helyen csak az *egyetemes* felekezeti türelmetlenség *egyik* okául érinti a politikai viszonyokat) elmagyarázza.

5. Az illető 1564-iki végzésben „*Colosvariensis aut Cibiniensis ecclesiarum religio et assertio*“-ról van szó; tisztelettel kérdem, vajjon ez azt jelenti-e, hogy „a kolozsvári egyháznak“ engedtetik szabad vallás-gyakorlat?

6. Ha a szerző tudja, hogy a debreczeni zsinat kiadványának nem

¹ Az „Erdélyi Múzeum“ részéről is. Szerk.

„debreczeni zsinat“ a címe, akkor miért beszél róla mégis így „A debreczeni zsinat előszavában írják . . .“; „A debreczeni zsinat . . . 1567 június 28-iki kelettel jelent meg . . .“?

7. Rövidítem a „fölkialtó mondatot: Csíkvármegye — a XVI. században!

8. Megnyugtathatom a szerzőt, hogy előttem a „szellemi evolutio“ fogalma egyáltalában nem „ellenszenves“; ellenszenves csak az az eljárás, a mely a történelmi fejlődés lényegébe való alapos és türelmes elmélyedést üres frazeológiával véli pótolhatónak.

9. Műve „tátongó hiánya“-ként én azt jelöltem meg, „*hogyan az egykorú Erdély vallásügyi, erkölcsi és társadalmi fejlődésébe való minden mélyebb belátás nélkül szűkölködik*“ — nem pedig azt, a mi ellen ő tiltakozik bírálatom szavainak egyenes megmásításával.

10. „Csodabogár“-nak a „*szellemi evolutio folytonos fejlődésének tanát*“ bélyegeztem, *mint kifejezést*, a mint az az összefüggésből első tekintetre világos.

11. Ismertetésem általában nem „idézeteket“, hanem *módszert* értékelt és szerzőnek a szakirodalomban való jártasságát elismerte, de dolgozatában semmiféle egységes belső tervet, szempontot nem talált. Ez volt ítéletem lényege s meg kell állapítanom, hogy *ezt* a lényegét a szerző jelen recriminációi még akkor sem döntenék meg, ha *önmagukban* egytől-egyig meg is állnák a helyüket.

R. I.

Az E. M. E. fontosabb kiadványai.

- *Erdélyi Múzeum* 1874. és 1876—1882.
Teljes évfolyam — — — — — à 4 kor. (Tagoknak 3 kor.)
Egyes füzetek — — — — — à 50 fill. (Tagoknak 30 fill.)
- Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának *Kiadványai* 1884—1891.
Teljes évfolyam — — — — — à 4 kor. — fill. (Tagoknak 3 kor. — fill.)
Egyes füzetek — — — — — à — kor. 50 fill. (Tagoknak — kor. 30 fill.)
- *Erdélyi Múzeum* 1892—1905.
1892—1893. (teljes) — — — — — à 3 kor. — fill. (Tagoknak 2 kor. 50 fill.)
1894. VI—X. füzetei — — — — — à — kor. 50 fill. (Tagoknak — kor. 30 fill.)
1895—1903. (teljes) — — — — — à 3 kor. — fill. (Tagoknak 2 kor. 50 fill.)
1904. I. és 1905. I. füzete — — — — — à — kor. 50 fill. (Tagoknak — kor. 30 fill.)
Egyes füzetek — — — — — à — kor. 50 fill. (Tagoknak — kor. 30 fill.)
- *Erdélyi Múzeum. Új folyama* 1906—1913.
1906—1907. és 1910. (teljes) — — — — — à 3 kor. — fill. (Tagoknak 2 kor. — fill.)
1908. évf. 2—6 füzete — — — — — à — kor. 50 fill. (Tagoknak — kor. 40 fill.)
Egyes füzetek — — — — — à — kor. 50 fill. (Tagoknak — kor. 40 fill.)
- *Vass József*. Erdély a rómaiak alatt. Az Erdélyi Múzeum-Egylet által a Haynald-díjjal jutalmazott pályamunka. Kolozsvár, 1863. 8-r. XIV és 196 lap 1 melléklet. Ára 1 kor. (Tagoknak 60 fillér.)
- *Emlékkönyv*. Gróf Mikó Imre emlékszóbra leleplezése alkalmára 1880 június 10. Kiadta: Az Erdélyi Múzeum-Egylet. Kolozsvár, 8-r. 47 lap; 1 melléklet; Ára 1 kor. (Tagoknak 60 fillér.)
- Az Altenberger-féle Codex. Kiadja Lindner Gusztáv. Kolozsvár, 1885. 8-r. XI. és 300 lap, 2 melléklet. Ára 1 kor. (Tagoknak 60 fill.)
- Barakonyi *Barakonyi* Ferencz költeményei. Sajtó alá rendezte Erdélyi Pál. Kolozsvár, 1907. 8-r. 184 lap, 2 melléklet. Ára 5 kor. (Tagoknak 4 kor.)
- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület *Évkönyve* 1906—1913. Kötetenként 1 kor. (Tagoknak 50 fill.)
- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület I—VII. *vándorgyűlésének Emlékkönyve*. Kolozsvár 1906—1910. Egyenként 2 kor. 50 fill. (Tagoknak 2 kor.)
- Az *Erdélyi Múzeum-Egyesület múltja és jelene*. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum tárai. Az egyesület ötven éves jubileumára összeállította: Kelemen Lajos. Kolozsvár, 1909. Ára 1 kor. (Tagoknak 50 fill.)
- *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Szerkeszti Pósta Béla. Előfizetési ára 12 kor. (Tagoknak 10 kor.)

A fenti művek megrendelhetők az „Erdélyi Múzeum” szerkesztőségében Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár.

- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában és támogatásával 1859—1908 között megjelent művek jegyzéke. Kolozsvár, 1909. Érdeklődőknek kívánatra ingyen küldi meg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára.

Hadtörténelmi Közlemények. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia hadtörténelmi bizottsága. Szerkeszti *Pilch* Jenő m. k. honvédőrnagy. Megjelenik évnegyedenként összesen 50 nyomtatott ivnyi terjedelemben.

A füzetek mindegyikében hadtörténelmiünk kiváló hőseinek, hadvezéreinek hiteles arcképei, térképek, csatatervek, tereprajzok, várak, régi fegyverek és egyéb hadtörténelmi emlékek egykorú képei jelennek meg.

A folyóirat egy évfolyamának előfizetési ára 10 korona. Az előfizetési pénzek a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalába (Budapest, V. Akadémia-utca 2. sz.) küldendők.

A MAGYAR
JELZÁLOG HITELBANK
KOLOZSVÁRI KÉPVISELŐSÉGE
KOLOZSVÁR, JÓKAI-U. 2. I. EM.

Földbirtokra és nagyobb városokban fekvő házakra 15 évtől 65 évig terjedhető törlesztéssel

**LEGOLCSÓBB
KÖLCSÖNÖKET**

nyújt. A jelzálogul felajánlott erdélyrészi ingatlanok értékére és a megszavazandó kölcsön összegére nézve az ~~az~~

Erdélyi Gazdasági Egylet
bizalmi férfiai adnak véleményt.

TELEFON 27. SZ.

A képviselőség elfogad
TAKARÉK-BETÉTEKET és előnyösen kamatoztat.

Oda							Nagyvárad—Kolozsvár							Vissza	
Gyv. 510	Szv. 512	Szv. 510a	Gyv. 506	Szv. 514	Gyv. 502	Gyv. 504	Állomások	Szv. 513	Gyv. 503	Gyv. 501	Gyv. 505	Szv. 511	Gyv. 509		
I. II.	I—III.	I—III.	I. II.	I—III.	I. II.	I—III.		I—III.	I—III.	I. II.	I. II.	I—III.	I. II.		
12 06	4 18	12 11	7 17	2 50	2 28	4 09	ind. Nagyvárad --- --- érk.	10 36	12 46	2 16	8 30	10 47	4 17		
12 10	4 24	12 17	7 21	2 56			érk.) Nagyvárad-Velence --- (ind. érk.	10 29	12 41			10 41			
12 10	4 25	12 18	7 21	2 57			Mezőtelegd --- --- --- ↑	10 28	12 40			10 40			
12 29	4 57	12 48	7 41	3 27	2 53	4 37	Élesd --- --- --- ---	10 02	12 20	1 50	8 06	10 18	3 54		
12 42	5 12/	1 07	7 55	3 43	3 07	4 51	Rév --- --- --- ---	9 46	12 07	1 37	† 7 54	10 01	3 41		
1 01	5 35	1 36	8 15	4 09	3 28	5 11	Zichybarlang --- --- ---	9 25	11 52	1 23	7 42	9 45	3 30		
		1 47					Barátka --- --- --- ---								
		5 58		4 31			Jádvölgy --- --- --- ---	9 04				9 27			
		6 05		4 39			Kiráyhágó --- --- --- ---	8 56				† 9 17			
		6 15	8 48	4 50	4 01	5 57	Csucsa --- --- --- ---	8 48				9 09			
1 47	6 37	2 44	9 03	5 12	4 17	6 07	Kissebes --- --- --- ---	8 33	11 09	12 39	6 58	8 51	2 46		
1 56	6 50	2 58	9 13	5 26	4 27		Sebesvár --- --- --- ---	8 18	10 54	12 24	6 43	8 36	2 31		
	6 57	3 04		5 33			Malomszeg --- --- --- ---	8 12				8 30			
	7 03	3 10		5 40			Bánffyhunyd --- --- --- ---	† 8 07				† 8 25			
2 17	7 20	3 24	9 33	5 57	4 47	6 29	Sztána --- --- --- ---	7 56	10 36	12 06	6 28	8 15	2 16		
	7 36	3 38	† 9 46	6 14		6 44	Egeres község --- --- ---	7 36			6 13	7 52	2 01		
	7 49	3 49		6 26			Egeresi gipszgyárak --- ---	7 18				7 24			
	7 55	3 55	10 02	6 32	5 13	7 00	Mákófalva --- --- --- ---	7 12	10 02	11 32	5 53	7 27			
							Magyargorbó --- --- --- ---	† 7 05							
	8 06	4 06		6 42		7 11	Magyarsárd --- --- --- ---	6 59				7 12			
	8 14						Magyarnádas --- --- --- ---	† 6 47				† 6 50			
	8 20	4 17		6 55	5 34	† 7 21	Szucság --- --- --- ---	6 42			5 33	6 56			
	† 8 24	4 22		7 00			Kisbács --- --- --- ---	† 6 35				6 47			
				† 7 05			érk. Kolozsvár --- --- --- ind.	6 29				6 35	1 13		
3 16	8 34	4 33	10 32	7 13	5 47	7 35		6 19	9 23	10 54	5 20				

† = Feltételes megállás. Érvényes 1914 május hó 1-től.

Oda

KOLOZSVÁR—BRASSÓ

Vissza

Gyv. 602 I—III.	Szv. 512 I—III.	Szv. 510a I—III.	Gyv. 604 I—II.	Szv. 536 I—III.	Tvszsz. 542 II—III.	Szv. 514 I—III.	Gyv. 502 I. II.	Állomások	Szv. 513 I—III.	Gyv. 501 I. II.	Szv. 535 I—III.	Gyv. 601 I—II.	Szv. 511 I—III.	Gyv. 603 I—III.	Szv. 509a I—III.
	9 04	4 45		10 50		8 30	6 13	ind. Kolozsvár -----	5 24	10 20	4 20		6 12		12 56
	9 22	5 14		11 12		8 58	6 28	Apahida -----	5 05	†10 03	3 53		5 52		12 40
	9 34	5 25		11 22		9 10		Kolozs-Kolozskara -----	4 49	9 56	3 43		5 44		12 33
	10 06	6 03		12 00		9 54	7 04	Virágosvölgy -----	4 13	9 27	3 03		5 11		12 05
	10 24	6 23		12 23		10 17	7 20	érk.) Aranyosgyéres -----	3 49	9 07	2 33		4 48		11 46
	10 34	6 34		12 33		10 27	7 23	ind.) -----	3 39	9 06	2 28		4 40		11 41
	10 57	7 03		1 01		10 57	7 43	érk.) Székelykocsárd -----	3 10	8 42	1 56		4 13		11 20
	11 20	7 08		1 16		11 17	7 46	ind.) -----	2 58	8 37	1 43		3 57		11 16
	11 26	7 14		1 22		11 26		Marosveresmart -----	2 52		†1 36		3 51		11 10
	11 32	7 21		1 29		11 35		Felvincz -----	2 46		1 30		3 45		11 04
	11 53	7 42		1 53		12 06	8 12	Nagyenyed -----	2 26	8 15	1 03		3 27		10 46
	12 09	7 59		2 14		12 32	8 26	érk.) -----	2 05	8 00	12 35		3 08		10 29
5 55	12 34	8 10	12 20		3 01	1 43	8 45	ind.) Tövis -----	2 05	7 49		3 00	2 25	10 23	9 55
	12 54	8 34			3 36	2 10		Alsókarácsonfalva -----	1 42				2 04		9 33
6 19	1 01	8 41	12 42		3 46	2 19	9 08	érk.) -----	1 11	7 28		2 32	1 56	10 02	9 25
6 20	1 11	8 44	12 45		3 51	2 29	9 19	ind.) Küküllőszög -----	1 08	7 27		2 31	1 46	10 01	9 22
	1 16	8 50			4 07	2 36	9 17	Balázsfalva -----	1 03				1 41		9 17
6 35	1 29	9 06			4 27	2 53	9 27	Hosszuaszó -----	12 48	7 15			1 29	9 49	9 03
	1 42	9 19	1 11		4 45	3 07	9 39	Mikeszása -----	12 37				1 13	9 38	8 51
6 55	1 57	9 32	1 22		5 32	3 21	9 49	érk.) -----	12 23	6 56		1 58	12 57	9 28	8 37
7 00	2 14	9 42	1 27		5 17	3 41	9 51	ind.) Kiskapus -----	12 08	6 47		1 53	12 37	9 26	8 22
7 12	2 33	10 00	1 40		5 43	3 59	10 03	Medgyes (Bázna-fürdő) --	11 53	6 35		1 40	12 24	9 14	8 07
7 31	3 03	10 26	2 00		6 24	4 24	10 21	Erzsébetváros -----	11 22	6 15		1 16	11 57	8 54	7 41
7 55	3 35	10 59	2 24		7 07	4 54	10 45	érk.) -----	10 46	5 53		12 51	11 24	8 32	7 08
8 02	3 47		2 31		7 50	5 09	10 50	ind.) Segesvár -----	10 25	5 41		12 42	11 11	8 27	
8 14	4 03		2 43		8 13	5 25	11 02	érk.) -----	10 08	5 28		12 30	10 58	8 15	
8 14	4 06		2 43		8 15	5 30	11 02	ind.) Héjjasfalva -----	10 05	5 26		12 29	10 57	8 14	
10 15	7 12		4 48		11 55	8 17	1 15	Földvár (Előpatak-fürdő) --	7 12	3 08		10 36	8 17	6 26	
10 43	7 53		5 16		12 45	8 56	1 46	érk. Brassó -----	6 36	2 40		10 08	7 41	6 00	

† = Feltételes megállás.

Érvényes 1914 május hó 1-től.